

Түркі халықтарының тағылымдық танымдары

Edifying admonitions of the Turkic people

Жыл басының бірінші құттықтау сөзі — «Жасың құтты болсын!»

Жыл басының бірінші сәлемі — «Ғлыс бақты болсын!»

Ғалым, даналығы

The first congratulatory word at the beginning of the year is "Happy one more year!"

The first greeting at the beginning of the year is "May the people be happy!"

Folk wisdom

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ ТАНЫМДАРЫ

Наурыз мейрамы
Nauryz holiday

НАУРЫЗ МЕРЕКЕСІ

Наурыз мерекесі (*Nevruz*(түрік), *Нәурүз*(там.) *Novruz*(әзірб.), *Navro'z*(өзб.), *Нооруз*(қырғ.)) – түркі халықтарына ортақ мереке. Көне заманнан бері түркілерде Жаңа жыл күнінің аты – Ұлыс. Наурыз табиғаттың ояну және жаңару мерекесі. Түркі халықтарының ежелден келе жатқан түсініктері бойынша жыл алты ай жаз және алты ай қыс деп бөлінеді. Бұл бөлудің шекарасы – көктемгі күн теңелуі.

Наурыз күні адамдар танды бірге қарсы алған. Ерте тұрған ер адамдар арықтар мен бұлақ көздерін тазаласа, қарт адамдар ағаш отырғызып, ал қыз-келіншектер осы отырғызылған ағаштарға, тазаланған бұлақтарға ақ құйып, жер ананың берер ырысының мол болуын тілеген.

Бұл күні мерекелік дастарқан жайылып, ұлттық тағам пісіріледі. Бұл – түркілердің тамақтану мәдениетіне тікелей қатысты. Мысалы, қазақтар жеті тағамнан тұратын «*Наурызкөже*», әзірбайжандар жеті ұлттық тағам қосылған «*Yedi levin*», өзбектер бидайдан жасалаған «*Sumalak*» тағамын, қырғыздар жеті түрлі тағамнан дайындалған «*Нооруз кәджем*» мен «*Ауз кәджем*», татарлар «*Карға боткасын*» әзірлейді. Түріктер де бұл күні ұлттық тағамдарын дайындап, мол дастарқан жайған. Бұл айды түріктер «*Sultan Nevruz*» атаған. Әзірбайжан халқы Наурыз қарсаңында бидай сынды дәнді дақылдарды (*Səməni*) өсіріп, солардың өскінімен үйлеріне әшекей жасайды. Бұл – үйден тоқшылық кетпесін дегенді білдіреді, сондай-ақ өсіп-өркендеудің нышаны іспетті. Халық бұл мезгілде сүт тағамдарына (сүт, қаймақ, уыз, ірімшік, айран т.б.) көшеді. Наурыз дастарқаны – ежелгі жомарттық, қонақжайлылық пен кеңпейілділік сияқты дәстүрлердің бірі.

Көктемгі күн теңелуі қарсаңында адамдар үйлерін шаң-тозаңнан тазартып, қарыз алған болса, қарыздарынан құтылып, ренжісіп қалғандар татуласып, бір-біріне жақсы сөз айтып, құшақтасып көрісіп, сәнді киініп, көңілді болуға әрекет жасаған. Наурызда мерекелік іс-шаралар өткізіліп, ұлттық ойындар ұйымдастырылған.

Түркі халықтарының мифологиялық түсінігінде 21-ші наурыз түні кең даланы, әрбір үйді Қызыр ата аралайды. Ол жақсылықтың хабаршысы, күн сәулесінің нышаны аспан шамшырағы тұрғысында назары жерге түссе, қатты жердің кеудесі жібиді, ал тасқа түссе, тасты жібітеді екен. Қызыр түні үйде қос шырақ жағылады. Наурыз мейрамы күні ел басқарған ұлы көсемдер мен көнекөз қариялар ұрпақтарының есінде жүретіндей, тәрбиелі де, тағылымдық мәні бар бата-тілегін айтады. Татарлар «*Нәурүз мәбәрәк булсын!*», түріктер «*Nevruz Bayramınız Kutlu Olsun!*», әзірбайжандар «*Novruz bayramınız mübarək; Neçə novruzlara çixasan; Həmişə bayramlarda*», өзбектер «*Navro'z ayyomingiz tuborak bo'lsin!*» қазақтар «*Ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын!*» дейді. Осындай ерекше мерекеде жетім балаларды үйлендіріп, кішілеріне қайырымдылық көрсетіп, шырқы бұзылған отбасын жарастырып, мүгедек адамдарға туыстық, бауырмалдық, құшақ жаю мақсатындағы міндеттер орындалады.

Наурыз мерекесі – ұлттық сананың бір көрінісі, салт-дәстүрдің жаңарып, жаңғыруы мен ұлттық рухтың көтеріңкі болуын насихаттаушы күн.

NAURYZ HOLIDAY

Nauryz holiday (*Nevruz (Turkish), Həppüz (Tatar) Novruz(Azerbaijani), Navro'z(Uzbek.), Hoopyz(Kyrgyz)*) is a common holiday of the Turkic people. From ancient times the Turkic people have been calling New Year Day as Ulys, which means people, population. Nauryz holiday is the revival and renewal of nature. According to ancient concepts of the Turkic people the year is divided into six months of summer and six months of winter. The boundary of such division is the vernal equinox.

On Nauryz day people met the morning together. Men got up early in the morning, cleaned aryks and springs, old people planted the trees and the girls and young daughters-in-law poured the milk products into springs and wished the earth-mother to give more wealth.

On that day the table is set, national meals are cooked. It has a right relation to the culture nourishment of Turks. For example, Kazakhs cook *Nauryz koje* («*Наурызкөже*») which consists of seven ingredients, Azerbaijanians make «*Yedi levin*», Uzbeks make the dish «*Sumalak*» from wheat, Kyrgyzs make Nooruz kirdje («*Hoopyz көдөжө*») and *Auz kirdhe* («*Ауз көдөжө*») which consists of seven ingredients, Tatars make Karga Botka «*Карга ботка*». The Turkish people set the table with national dishes. The Turks call this month «*Sultan Nevruz*». On the Eve of Nauryz the Azerbaijanians growing the cereals (*Səməni*) like wheat decorate the houses with their sprouts. It means that people should be well-to-do and besides it is a sign of growth and development. People start eating milk products (milk, sour cream, beestings, cottage cheese, kefir). The Nauryz дастархан is one of the traditions of ancient generosity, hospitality and good nature. On the eve of the vernal equinox people clean their houses, if they borrow money they have to give back, if people are offended they forgive each other, say good words to each other, hug, put on nice clothes and tried to be cheerful. Different national games are organized on that day.

According to mythological concept of the Turkic people, on the 21st of March at night Kyzyr ata was wandering in steppe and he came in every house. He was an ambassador of kindness, he appeared as heavenly body and if he looked at stone, the stone became softer. At the night of Kyzyr (Hyzyr) the light was on in houses. On the day of celebrating Nauryz great leaders of the government and wise elders gave their blessings which were of edifying meaning in order the descendants to remember them. On the day of Nauryz Tatars say “*Nauryz mobarak bolsyn!*” («*Нәүрүз мөбәрәк булсын!*»), the Turkish people say “*Nevruz bairaminiz Kutlu olsun!*” («*Nevruz Bayramınız Kutlu Olsun!*»), Azerbaijanians say «*Novruz bayramınız mübarək; Neçə novruzlara çıxasan; Həmişə bayramlarda*», Uzbeks – “*Navroz aiominiz muborak bolsin!*” («*Navro'z ayyomingiz muborak bo'lsin!*»), Kazakhs say “*Ulys on bolsyn! Ak mol bolsyn!*” («*Ұлыс оң болсын! Ақ мол болсын!*»).

On such particular holidays people help single people to get married, show mercy to younger people, bring together quarreled families, help disabled persons, show warmth, fold them in their arms. Nauryz Holiday is the phenomenon of national consciousness, the day of traditions and customs' development, the day of renewal and the day which popularizes the loftiness of national spirit.

NOVRUZ BAYRAMI

Novruz bayramı (*Yeni Gün bayramı, Ərgənəgün bayramı, Bahar bayramı*; fars. نوروز (*Noruz*), özb. *Navruz*, türkm. *Nowruz*, qaz. Naurız, qırğ. *Nooruz*, türk. *Nevruz*, krımtat. *Navrez*) – yazın gəlişini simvolizə edən qədim xalq bayramı.

Novruz Şimal yarımkürəsində astronomik yazın başlandığı, gecə-gündüz bərabərliyi günündə (martın 20-si, 21-i və ya 22-sində) keçirilir. Bir sıra xalqlar yaz fəslinin gəlməsini təbiətin canlanması ilə bağlamış, bu münasibətlə şənliklər keçirmiş, onu yeni ilin başlanğıcı kimi bayram etmişlər. Qədim zamanlardan başlayaraq Azərbaycan, İran, Əfqanıstan, Tacikistan, Özbəkistanda və bir çox şərq ölkələrində baharın - yeni ilin gəlişini şənliklərlə qarşılayırlar. Martın 21-i İran və Əfqanıstanda rəsmi təqvimin ilk günü sayılır.

2009-cu il *sentyabrın 30-da* Novruz YUNESKO tərəfindən qeyri-maddi mədəni irs siyahısına daxil edilmiş, 23 fevral 2010-cu ildə isə BMT Baş Assambleyasının 64-cü sessiyasının iclasında mart ayının 21-i «Beynəlxalq Novruz Günü» elan edilmişdir.

Novruz xonçası

Novruz bayramının mənşəyi qədimdir. İslam dini Yaxın Şərq və Orta Asiya ölkələrində yayıldıqdan sonra Ərəb xilafəti bu ölkələrin xalqlarının adət-ənənələrini, bayramlarını təqib etməyə başladı. Əsrlər boyu dini xadimlər, müxtəlif təriqət nümayəndələri bu bayramı təbii və tarixi köklərindən ayırmağa çalışmış, ona dini, mövhumi libas geyindirməyə cəhd göstərmişlər. Hətta bəzi din xadimləri belə bir fərziyyəyə uydurmuşlar ki, Novruz bayramı guya IV xəlifə Əlinin hakimiyyətə (656-661) gəldiyi günlə əlaqədardır. Halbuki imam Əli iyul ayında hakimiyyətə gəlmiş, Novruz isə yazda bayram edilir.

Xalqın bayramla əlaqədar keçirdiyi mərasimlər heç bir dini ehkamlar ilə bağlı deyildir. Əksər xalqlar bahar bayramının əsl mahiyyətindən doğan bir sıra adət-ənənələri, oyunları indiyədək saxlamışlar.

Azərbaycanda Novruz

Orta əsr müəllifləri Şərq ölkələrində İslam dini yayıldıqdan sonra da Novruz bayramında yaz ənənələrinin, əkinçilik təqvimini etiqadlarının möhkəm yer tutduğunu göstərirlər. Əbu Reyhan Biruni Novruz bayramı haqqında müxtəlif rəvayətlərdən, onun yaranması səbəblərindən, bu bayram münasibətilə xalq arasında yayılmış adət-ənənələrdən bəhs etmiş, Novruz bayramının təbiətin oyanması, əkinçilik təsərrüfatının başlanması ilə bağlı əsl dünyəvi bayram olduğunu qeyd etmişdir.

Nizamül Mülk «Siyasətnamə» əsərində Novruz bayramından yazın gəlişi ilə əlaqədar keçirilən kütləvi xalq bayramı kimi bəhs etmişdir. Novruzun gəlişi klassik Şərq, o cümlədən Azərbaycan poeziyasında geniş yayılmış «Bahariyyə» adlı lirik şeirlərdə də təsvir və tərənnüm edilir.

Novruz adətləri

Novruz bayramında aşağıdakı adətlər yerinə yetirilir:

1. Papaq atmaq. Qapıya atılan papağı boş qaytarmazlar.
2. Qulaq falına çıxmaq. Əgər gizlin dinlənən evdən xoş söhbət eşidilərsə, bu arzunun yerinə yetəcəyinə işarədir.
3. Tonqaldan tullanmaq. Tonqaldan tullarkən bu ifadə deyilir: «Ağırlığım - uğurluğum odda yansın».
4. Üzük falına baxmaq. Qızlar üzüyü sapa bərkidib su ilə dolu stəkanın üstündə saxlayarlar. Üzük stəkana neçə dəfə dəysə, bu həmin qızın o yaşda ərə gedəcəyinə işarədir.

5. Səməni yetişdirmək. Bu yazın gəlişinə və bitkilərin oyanmasına işarədir.

6. Yumurta döyükdürmək. Oyunun nəticəsində tərəflərdən biri digərinin tələblərini yerinə getirir.

7. Qonaq getmək. Novruzda qohumların və qonşuların evinə qonaq gedərlər, onlara Novruz payı apararlar.

8. Şam yandırmaq. Novruzda ailənin sayı qədər şam yandırarlar.

9. Küsülülərin barışması. Novruzda heç kim küsülü qalmamalıdır. Bütün küsülülər barışmalıdır.

10. Yallı getmək. Azərbaycan xalqının qədim dövrədən bəri ifa etdiyi rəqsdir. Bunun mənası insanların birliyi.

11. Xoruz döyükdürmək. Bunun üçün xüsusi döyüş xoruzları böyüdülmür.

12. Novruz oyunları oynamaq. Məsələn, ənzəli.

1. Səməni

Novruz bayramında hər evdə səməni cücərdilməlidir. Və cücərdərkən niyyət tutmaq lazımdır. Əgər səməni göyərərsə niyyətin çin olacaq deməkdir.

2. Ad öyrənmə

Axır çərşənbədə və ya bayramda 1 qaba su tökülür və şam götürüb yandırılır. Şamı suya tərəf əyirsən və neçə yaşın varsa o qədər damcıladırsan suya. Alınacaq hərflə nişanlının adı başlamalıdır.

2. Niyyətyozma

Axır çərşənbədə niyyət tutub, gözləyirlər. Kim qapını açıb içəri girsə, onun birinci sözünü niyyətə görə yozurlar.

3. Çillə çıxartmaq

Bayram günü ürəyində 1 arzu tutub səhərə qədər yatmırsan. Və urəyində tutduğun arzu 5 ildən sonra gerçəkləşməlidir.

4. Şirni falı

Yaxın adamın məclisindən bir neçə şirni götürüb, yatanda başının altına qoyursan. Üç gün keçəndən sonra öz qismətini yuxuda görəcəksən.

5. Alma falı

Axır çərşənbədə alma yeyirlər, gece isə həmin almanın toxumlarını sayırlar. On eded toxum denesini yastığın altına qoyub, yatırsan və yuxuda qismətini görürsən.

6. Güzgü falı

Bu fala da ilin axır çərşənbəsi baxırlar. Özü də bu fala qızlar baxa bilərlər. Qız sakit, heç kimlə danışmadan ləyənə su tökür. Əlinə bir böyük güzgü alır. Həmin güzgüdə aya baxır. Sevdidiyi oğlanın şəklini qız görərsə bu onun xeyrinədir. Demək, təzə il onun üçün uğurlu olur, mətləbi həyata keçir. Bütün bu vaxt qız danışarsa, fal düz çıxmaz.

Azərbaycanda adətə görə Novruz bayramında göyərtilən səməni yazın gəlməsinin, təbiətin canlanmasının, əkinçiliyin rəmzidir. Azərbaycan kəndlisi səməni göyərtməklə növbəti təsərrüfat ilinə bərəkət, bolluq arzulamış, bayrama dörd həftə qalmış, hər çərşənbə axşamı və bayram günü tonqal qalamaqla, mahnı («gün çıx!» nəğməsi və s.) qoşmaqla oda, atəşə, günəşə olan etiqad və inamını ifadə etmişdir. Bütün bu mərasimlər İslamdan çox-çox əvvəl mövcud olmuş qədim şərq ənənələrinin davamıdır.

Novruz bayramında çərşənbələr

Bəzi qədim inanclara görə kainat 4 ünsürdən - su, od, torpaq və küləkdən yaranıb. Hər il 4 çərşənbə Novruzdan, günün bərabərləşməsindən əvvəl qeyd olunur. Aşıqlar da «Ab, atəş, xak, badan yarandım» deyiblər vücudnamələrində, yəni su, od, torpaq və yelə bağlıdır insan.

- Birinci su çərşənbəsi adlandırılırdı. Yəni bahara doğru çayların azacıq buz bağlayan yerləri əriyib çaylara tökülür. Torpaq yavaş-yavaş islanmağa başlayır. Qızlar bulaqlardan sərini, şirin su gətirərdilər, evin ətrafına çiləyərdir, üzlerini yuyardılar.

- İkincisi od çərşənbəsi adlanır. Ona görə ki, bahara doğru günəş yavaş-yavaş torpağı qızdırır, isindirir, onu yaratmaq üçün hazırlayır. Od çərşənbəsində tonqallar qalayardılar. Hər ailə üzvünün adına bir şam yandırardılar. Xonçalar düzəldilərdi.

- Üçüncüsü yel çərşənbəsidir. Yəni yel artıq azacıq oyanmış torpağı, təzəcə çıxmış yaza həsrət gülləri tər-pədir, tumurcuqlanan ağacları yellədir.

- Dördüncüsü torpaq çərşənbəsidir. Torpağı ana təbiət su ilə islatdı, günəşlə isitdi, onu yaratmağa hazırladı. Ona görə də ilk yaz əkinini xışla-kotanla məhz torpaq çərşənbəsi günündə başlayardılar. Yaşlı qadınlar «Səməni, saxla məni, ildə göyərdərəm səni» deyib buğda isladardılar.

Su çərşənbəsi

Məlumdur ki, istər qədim türk, istərsə də islami yaradılış haqqında görüşlərdə su ən dominant komponentdir. Hətta yaradılışdan əvvəl bütün varlığın yalnız sudan ibarət olması haqqında qədim türk mifi də mövcuddur. Ümumiyyətlə, dünyanın əksər xalqlarında su ilə bağlı miflərdə süyün bu keyfiyyəti-od, torpaq, hava ilə bərabər yaradılışın əsas komponentlərindən olması daha qabarıqdır. Əslində Novruz bayramının ilk çərşənbəsinin su adı ilə qeyd olunması insanın yaradılış prosesinin ilkin mərhələsinin qeyd olunması

dır. Su çərşənbəsində xalq arasında bu gün də yaşadılan mərasimlər bu fikri təsdiq etməkdədir. Su çərşənbəsində suyun qutsal mahiyyəti ona inamda bir daha ifadə olunur. Bütün mifik mətnlərdə su həyat verən, dirildən, sağlamlıq və xoşbəxtlik verən bir sakral inam obyektini kimi çıxış edir. Məsələn, Azad Nəbiyevin şərti olaraq «Qurd və su» adlandırdığı mifdə qurdun yaralanmış balası buz bulağın suyunun sakral-mifik gücü ilə yenidən həyata qayıdır. Mifik planda suyun bu yaradıcılıq, həyatvericilik funksiyası onun daha dərin mifoloji qatlarda insanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsürdən biri olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan folklorunda, eləcə də türk xalqlarının folklorunda suyla bağlı sakral görüşlər, inam və sınaqlar da bununla əlaqədardır.

Od çərşənbəsi

Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən ikinci çərşənbə-od çərşənbəsi insanın yaradılış prosesinin ikinci mərhələsinin, od komponenti ilə bağlı mərhələnin mifik təzahürüdür. Mövcud tədqiqatlarda bayram ərəfəsi odla bağlı ritual və mərasimlərin aktiv mövcudluğu daha çox odun sakral mahiyyəti ilə əlaqələndirilib. Məsələnin bu cür etnik-mifoloji kontekstinin müəyyənləşdirilməsi baxımından yanlış qoyulması bayramın atəşpərəstlik və dolayısı ilə irandilli xalqlarla bağlanmasına, bu da öz növbəsində xalqımızın etnogenezinin qeyri-türk kontekstində axtarılmasına gətirib çıxarmışdır. Qədim türk mifologiyasının özündə odla bağlı müxtəlif motivlər mövcud olmuşdur və Novruzdakı odla bağlı rituallar bu görüşlərlə bağlıdır. Bayram ərəfəsində keçirilən əski rituallardan olan «Qodu xan» oyunu, onunla bağlı mətnlər bu kultun sırf Türk mifologiyasından qaynaqlandığını sübut edir. Od kultunun yaradılışla əlaqəsi isə ilk dəfə olaraq epizodik də olsa Mirəli Seyidovun tədqiqatlarında əksini tapıb. Qam-Şaman mərasimindən söhbət açan alim yazır: «Törəndə, ocağın çevrəsində oturanlar dəfi gündoğan yəndən günbatana dığırdayırdılar. Dəfin gündoğandan günbatana doğru hərəkəti sözsüz ki, günəşə inamla ilişgilidir. Qamlar dəfə yaranışın bəlgəsi kimi baxırdılar. Yaradılış kosmoqoniya ilə ilişgili bu görüş öz əksini qam-şaman dəfində tapmışdır».

Göründüyü kimi, alim şaman dəfini günəşin və yaradılışın simvolu kimi izah edir. Odun türk-mifik görüşlərində dünya ağacı ilə əlaqəsi də son dərəcə maraqlı doğuran mifoloji görüşlərdəndir. Əski türk inamına görə, odu insanlar ilk olaraq ağac koğuşunun dibindən əldə etmişdilər. Odla bağlı türk-mifik görüşləri müəyyən mənada atəşpərəstliklə birləşərək,

Novruz bayramının ritual semantikasına trasformasiya olunmuşdur. Lakin diqqətlə baxıldıqda odun novruz bayramının mərasim sistemində oynadığı funksiyanın genetik kökləri etibarilə yaradılışa gedib çıxdığının şahidi olur. Onun nəsil və coyun qoruyucusu olması sistemi bunu daha bariz göstərir: «Atəş türk xalqlarında müqəddəsliyi, qutsallığı qoruyan varlıqlardan biridir. Əski düşüncəyə görə, atəş ocağı, ocaq da evi, soyun davamını təmsil edir. Atəş tanrısı atəşi və ocağı qoruyur. Atəşə su tökülməz, ona pis söz deyilməz».

Yel çərşənbəsi

Novruz bayramı ərəfəsində keçirilən yel çərşənbəsi də yaranış prosesinin üçüncü mərhələsini əks etdirir. Əgər torpaq və su insan yaradılışının materialını, maddi əsasını təşkil edirsə, od və yel bu materialın yaradılmasında kənar vasitəçi statusunda çıxış edir. Belə ki, yaradılışla bağlı dörd ünsür mifində yaradılışın maddi əsası olaraq torpaqla su binar oppozisiyadırsa, bu materialın yaradılışa çevrilməsi prosesinə təkan verən vasitələr kimi, yellə od da binar oppozisiyadadır. Yaradılış mifologiyasında torpaqla suya daha çox statiklik, donuqluq, yellə oda isə dinamiklik, hərəkət xasdır. Bu mənada yel, hava birbaşa ilahi qüvvənin iradəsinin ifadəsi kimi çıxış edir. Əski türk mifoloji mətnlərində bu mifin məntiqdən irəli gələrək yel daha çox antropomorflaşdırılmış, canlı, çevik bir varlıq kimi təsəvvür edilmişdir. Bu təsəvvürlər daha çox «yel baba» mifik obrazında konsentrasiya olunmuşdur. Bəzi hallarda mənfi semantemdə də xatırlanan yel baba əksərən müsbət obrazda özünü göstərir.

Torpaq çərşənbəsi

Sonuncu ilaxır çərşənbə torpaq çərşənbəsidir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, torpaq insan yaradılışının əsas maddi əsası olmaq etibarilə bu prosesdə son dərəcə əhəmiyyətli bir mövqeyə malikdir. Torpaq müqəddəsliyinin türk mifoloji görüşləri ilə bərabər, etnik-əxlaqi dəyərlər sistemində yurd, vətən, el-oba anlayışı ilə yanaşı, yaradılışın maddi əsası olmasından irəli gələrək sakral mifoloji semantikaya da malikdir. Yazda torpağın oyanmasının mifik kökləri etibarilə dirilmə, canlanma anlayışı ilə əlaqədardır. Bu isə ilk növbədə insanın yaradılış mifindən qaynaqlanır.

Novruzun tarixi kökləri

Novruz təqvimi ən qədim təqvimlərdən biri hesab edilir və o, günəşin hərəkətinə əsaslanır: dəqiqliyi ilə ilahi məzmun daşıyır. Novruzla bağlı bizə məlum olan ən qədim təqvim miladdan öncə 505-ci ildə bərpa edilmiş

«Yeni Avesta» təqvimidir. Buna Zərdüşti-salnamə də deyirlər. Elə buradaca qeyd edək ki, ən qədim «Avesta» haqqında verilən məlumatlar onun Azərbaycan mühiti ilə bağlı olmasını və maqlar tərəfindən təlim edilib yayılmasını təsdiq edir. Maqların tərtib etdiyi qədim «Avesta» təqviminə görə, ilin uzunluğu 360 gün hesab olunmuş, dəqiqlik itməsin deyə, ilə hər altı ildə bir ay, hər yüz iyirmi ildə isə daha bir ay əlavə edilmişdir. Məhz 505-ci ildə Əhəməni qarı Daranın dövründə bərpa edilmiş Zərdüşti-salnaməsinə görə ilin uzunluğu 365 gün hesab edilmiş, ilə hər dörd ildə bir gün, hər 120 ildə bir ay əlavə edilmişdir.

İslam dininin meydana gəlməsi islami təqvim yaratmışdır: 636-cı ildə xəlifə Ömər zamanında 622-ci il müsəlman erasının birinci ili kimi qəbul edilmiş və Hicri-Qəməri təqvim əsasında hesablanmışdır. Məhərrəm ayının biri Hicri-qəməri təqvimin birinci günü sayılmışdır. Ümummüsəlman dünyasında məhərrəm ayının 1-i imamların təziyə gününə təsadüf etdiyindən və üstəlik hicri-qəməri təqvim nəzərdə tutulan ən dəqiqliyə imkan vermədiyindən bir çox çətinliklər ortaya çıxmışdır. Bir tərəfdən islami dünyagörüş Novruzun keçirilməsini saymamışdır, digər bir tərəfdən isə Hicri-Şəmsi təqvimin bərpası türk hökmdarı Atabəy Məlik Şah Cəlaləddin Səlcuqinin (1072-1092) dövründə baş vermişdir. Mənbələrin gah hicri 468, gah da hicri 475 rəqəmləri ilə qeyd etdiyi bu tarix Miladın 1076 və 1083-cü ilinə uyğun gəlir. Məlik şahın hakimiyyəti illərinə düşür. Cəlalə adıyla məşhur olan bu təqvim novruz bayramının ruhani əhval-ruhiyyəsinin əksinə olaraq, bir daha rəsmiləşdirilməsinə, əslində isə türk ruhuna qayıdışa xidmət etməklə yanaşı, dəqiqliyi ilə də heyvətəməlidir. Cəlalə təqviminə görə, ilin uzunluğu 365 gün, 5 saat, 49 dəqiqə, 15 saniyə, 48 rəbiədir. Bu qədər mükəmməl bir təqvimin hazırlanması türklərin çox dərin astronomik biliklərə malik olduqlarını sübut etməkdədir. Həm məhərrəmin 1-də, həm də yaz gecə-gündüz bərabərliyi, yeni il anında qeyd etmək çətinliklərlə müşayiət edildiyindən, Cəlalə təqvimi əsasında Novruzun keçirilməsi haqqında fərman verir. Bu fərman səfəvi şahı II Abbasın vəfatından bir az sonra unudulmağa başlasa da, xalq türk adət-ənənəsinə sadıq qalaraq, Novruz bayramını keçirməkdə davam etmişdir.

1673-cü il mart ayının 21-də Çuxursabad (Çuxursəd) bəylərbəyi Səfiqulu xanın qonağı olan fransız taciri Jan Batist Şardən orada Novruzun necə keçirildiyini izləmiş, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, o, mənşə etibarilə dini dünyagörüşlərlə bağlı deyildir: bəzi yerlərdə 3, bəzi yerlərdə isə 8 gün davam edir. Onu həm «Sultan Novruz»,

həm də «Təzə paltar bayramı» adlandırırlar. Şardənin təsvirinə görə, yastı damlarda və meydançalarda səmanı xüsusi alətlər vasitəsilə müşayiət edən münəccimlər günəşin Qoç bürcünə daxil olması ilə yaz gecə-gündüz bərabərliyi anının başladığını işarə edirlər. Bu zaman artilleriya və müşketlərdən atəş açmaqla bayramın başladığını xalqa xəbər verirlər: nağaralar, şeypurular, qərəneylər səslənir. Şah bayramın 1-ci günü xalqını, 2-ci günü alimləri, xüsusilə astronomları, 3-cü günü din xadimlərini, 4-cü günü məhkəmə üzvlərini, 5-ci günü əyalət hakimlərini, 6-cı günü öz valideynlərini, sonrakı iki gün ərzində isə öz uşaqlarını təbrik edir. Kösülülərin barişdığı, hamının bir-birinə hədiyyə verdiyi bu bayramda təkcə paltarlar deyil, hisslər də, duyğular da təzələnir. Şardən İrevanda Səfiqulu xanın sarayında yumurtaların boyandığının, qovurğa qovrulduğunun, ləziz xörəklər bişirildiyinin şahidi olur. Şardənin məlumatına görə, şah öz hərəmlərinə boyanmış və qızıl suyuna çəkilməmiş yumurta göndərirmiş. Yaraşlıq tərəzi gözlərinə qoyulmuş yumurtaların üzərində dörd incə təsvir və ya miniatür olarmış. Ona görə ki, yumurtanı şeylərin mənşə və başlanğıcı hesab edirmişlər.

XIX əsrin ilk illərindən rus imperiyası tərəfindən işğal edilən Azərbaycan türkü bir ildə 3 dəfə-məhərrəmin 1-də, yanvarın 1-də və yaz gecə-gündüz bərabərliyi anında yeni il keçirmək məcburiyyətində qalır. Bunlardan 1-ni ruhani aləm, 2-ni ilə dövlət himayə etdiyi halda, Novruzunu xalq özü yaşadır. Novruz bayramına görə, ruhani atalardan və dövlət xadimlərindən təbrik gözləyən xalq tarixi-genetik yaddaş kodlarını qoruyub saxlayır. Bir də 1918-1920-ci illərdə cəmi 23 ay yaşayan AXC dövründə Novruz rəsmiləşdirilir, lakin şura hökuməti tərəfindən ləğv edilir. Yenidən illər keçir və nəhayət 1967-ci ildə Novruzun xüsusi qərarla dövlət səviyyəsində keçirilməsinə nail olan Şıxəli Qurbanov elə həmin il bayramın 7-ci günü-martın 27-də qəflətən vəfat edir. Və ən nəhayət Azərbaycan milli müstəqillik dövrünə qədəm qoyur. Novruz yenidən dövlətin qərarı ilə rəsmiləşdirilir. Ümummili liderimiz Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra milli-mənəvi dəyərlərimiz yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu, ümumi mədəni siyasətin tərkib hissəsi və davamı olaraq Novruz bayramı, sözün həqiqi mənasında, yenidən xalqımıza qaytarıldı.

Xanbəzəmə mərasimi

Yeddiləvin günü səbh tezdən hamı böyük bir meydana yığışır. Şənlik başlanır. Cəngi havaları altında zorxanalar qurulur. Pəhlivannar üz-üzə dayanıb mey-

danın qızışmasını gözləyirlər. Meydanı dövrəyə almış adamlar pəhlivan güləşindən əvvəl bu nəğməni oxuyurlar:

İki iyid çıxdı meydana,
İkisi də bir-birindən mərdana.
Həzrəti-həmzə pirimiz,
Aradıq, tapdıq bir-birimiz.
Əl başda, diz yerdə,
Güləşəyim düz yerdə.
Dərələr axar,
Ərəbtək çaxar.
Əlini yana sıxınca,
Zorba nəri yıxınca.
Ata düşüncə sırma,
Çox irəlidə durma.
Dəvə fəndi qutludu,
Nər oğullar umudludu.
Haqqıq-haqqıq,
Bərk yapıq.
Əldən çıxdı,
Topuqdan yapıq.
Biz deyərik maşallah,
Siz deyən bərəkallah.
Maşallah deyən
gözünə nur,
Maşallah deməyən
gözünə kül.

Güləş başlanır. Pəhlivannar güləşib qurtarandan sonra zorxana yığışdırılır. Bu dəfə oynaq, məzəli havalər çalınır. Meydana kosa çıxır.

Kosa tərsinə kürk geymiş hazırcavab bir adamdı. Başında uzun motal papaq, ayağında taxta başmaq var. Boynundan zınqırov sallanır. Paltarının altından qarnına yastıq bağlayıb. Əlində bəzəkli qırmızı çömçə adamların arasında gəzişir. Adamlar bir ağızdan belə oxuyurlar:

Ay Kosa-kosa, gəlsənə,
Gəlib salam versənə,
Çömçəni doldursana,
Kosanı yola salsana.
Ay uyruğu-uyruğu,
Saqqalı it quyruğu.
Kosam bir oyun eylər,
Quzunu qoyun eylər.
Yığar bayram xonçası,
Hər yerdə düyün eylər.
Novruz-novruz bahara,
Güllər-güllər nubara,

Bağçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım dursun ayağa,
Kosaya pay versin ağa.
Qurbanın olum, yaşıl çuxalı,
Culfalısan, yoxsa buralı?
Baxçanızda gül olsun,
Gül olsun, bülbül olsun,
Bal olmasın, yağ olsun,
Evdəkilər sağ olsun.
Xanım, ayağa dursana,
Kosaya pay versənə.

Mahnı qurtaran kimi Kosa yıxılır. Guya ölür. *Bu zaman onunla belə söhbət edirlər:*

- Ay Kosa, gəldiyin hardan bəridi?
- Şərurdan.
- Nə gətirdin ordan?
- Alma.
- Almanı neylədin?
- Satdım.
- Pulunu neylədin?
- Öküz aldım.
- Öküzü neylədin?
- Vurdum öldü.

Kosanın başına yığışanlar bir ağızdan deyirlər:

Başın sağ olsun, Kosa,
Ərşin uzun, bez qısa,
Kəfənsiz ölməz Kosa.

Kosa üz-gözünü əcayib hala salıb min cür hoqqa çıxardır. Çömçəsini qabağa uzadıb pay istəyir. *Adamlar onu dolaya-dolaya oxuyurlar:*

Ay Kosa-kosa, gəlmisən,
Lap vaxtında meydana sən.
Almayınca payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı
Əskiyini almayasan...
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.
Ona qulaq asanın
Qulağı cingildəyir.
Mənim Kosam cannıdı,
Qolları mərcannıdı.
Kosama əl vurmayın,
Kosam ikicannıdı.

Qələm oynar qaşında,
Yüz əlli beş yaşında,
Gör nə cavandı Kosam.

Hamı Kosaya pay verir. Kosa yenə gülməli oyunlar çıxarıb adamları əyləndirir. Bundan sonra ağsaq-qallardan biri ortaya çıxıb, meydana yağılanlara üz tutub deyir:

– Camaat, bu gün bir xan seçməliyik. Xan gərək qaş – qabaqlı, sözü ötkəm adam olsun. Ona bir vəzir, bir vəkil, üç fərraş, bir də bir cəllad seçib verin.

Adamlar yer – yerdən deyirlər:

- Xanımız olsun başmaqçı Mərdan.
- Vəzirimiz də körükçü Əli olsun.
- Çayçı Mahmudu vəkil seçək.
- Fərraşlığa Qara Xudayar yaxşıdı.
- Biri də Çavuş ələmdar olsun.
- Qurd Bağirdan da yaxşı fərraş olar.
- Cəlladlıq elə əzəldən Qəssab Tağının boyuna biçilib.
- Olsun, olsun.

Xanı təmtəraqla meydanın yuxarı başında qurulmuş taxtda oturdular. Vəzir-vəkil də gəlib taxtın sağ-solunda əyləşir. Yaraqlı-yasaqlı fərraşlar xanın hüzurunda əmrə müntəzir dayanırlar. Cəllad qırmızı libas geyib, əlində balta meydanın aşağı başında gözləyir. Xan gözlənilməz əmrlər verir, adamları da onun buyuruqlarını can-başla yerinə yetirirlər. Kosayla təlxək də tez-tez meydana girib xanı güldürməyə çalışır. Min-bir hoqqadan sonra xanı güldürüb taxtdan yendirir, aparıb suya basırlar.

Can gülüm mərasimi

İlin axır çərşənbəsində subay oğlan-qız bir məhləyə toplaşır. Baxıçı arvad ortaya bir dilək taşı qoyur. Hərə tasın içinə bir əşya atır. Tasın yanında balaca bir uşaq oturur. *Baxıçı arvad bayatı deyir:*

Xırda yarın dəstəsi,
Oldum yarın xəstəsi
Yarım gəlir uzaqdan,
Əlində gül dəstəsi.

Uşaq tasdan bir əşya çıxarır. *Baxıçı qadın aşağıdakı bayatı – nəqarəti deyir:*

Can gülüm oldu gəl-gəl,
Gülləri soldu gəl-gəl,
Tələsmə dəli könlüm,
Dediyin oldu gəl-gəl.

Əşya sahibi gəlib əşyasını alanda hamı bir ağızdan: «can gülüm can-can» deyir.

Mərasim bu qaydada davam edir. *Hər bayatıdan sonra yuxarıdakı bayatı nəqarət deyilir:*

Qızıl üzük bir badam,
Qızlar içində yadam.
Qəfəsdə bülbül kimi
Gah küsülü, gah şadam.

Qızıl üzüyün qaşığı,
Nişana qoydum daşığı,
Dost tutma, dost tutaram
Yanar ürəyin başığı.

Ağ at, minərəm səni
Yorğa minərəm səni.
Məni yara yetirsən
Qardaş bilərəm səni.
Corabım doğanaqdı,
Yar qalada qonaqdı.
Gedəndə küsdürmüşəm
Gələndə bedamaqdı.

Bu yolun o üzləri
Bitibdi nərgizləri.
Oğlan qızın dərdindən
İtirib öküzləri.

Qardaş, atı səhdimi,
Nal mıxını töhdümi.
Bacın qərib ölkədə,
Baçın fikir çəhdimi?

Arxalığın bir üzdü,
Bir astardı, bir üzdü.
Üzün qoy üzüm üstə
Görən desin, bir üzdü.

Səməni halvəsi

İlaxır çərşənbədə səməni pişirməh üçün bööyh taxaxlara buğda töküp isladallar. Buğda göyərər, pişələri bir-birinə qarışar. Sora onu parça-parça doğruyup əzəllər. Onun ağ rəhli pişələrini çıxarıp qablara yığallar, sora da ona bir qədər su axıdıb, ocaxda bööyh mis qazannarda qaynadallar. Pişənə yaxın bunun rəngi qızarar. Onun içinə qabıxlı qoz-φındıx tökəllər. Qonum-qonşu arvad-dar hərə bir xonça düzəldib aparar, allah qəbul eləsin! – deyip həyəət düzəllər. Səməni qazannarının üsdünə darax, sancax, bir kasa da su qoyallar. Qazanın üsdünə örtüh (qırmızı) salar, örtüyün üstünə sürmə, güzgü, darax qoyallar. Deyəllər ki, Xızır peyqumbər gəlib bunnarla özünü bəziyəcəh, sora da barmağını səməni halvəsinə batıracaq, bunnan sora halvənin rəngi qızaracaq, özü

şirinnəşəcəh. Səməni qazannarının ağzı açılan zaman qız-gəlinnər beləcə oxuyar:

Səməniyə saldım badam,
Ətrafımı aldı adam.
Qoymullar bir barmax dadam.

Səməni, siranə gəldim.
Səməni, bezana gəldim,
Qaynadım qazana gəldim.
Uzana – uzana gəldim.

Ərimnən izin alıb
Bəzənə – bəzənə gəldim
Səməni, saxla məni.
İldə göyərdərəm səni.

Səməni Xızır üçündü.
Qaymağı qızım üçündü.
Yazın ilk günnərində
Dadı damax üçündü.

Buğdanı qəşəhcənə yuyursan, tökürsən belə böyüh ləyəne, onu qoyursan qalır göyərər, göyərənnən sonra qəşəh yelan açırsan, bir də bir qəşəh taxta qoyursan, toxmağ ilə döyürsən, suyun sıxırsan, tökürsən qazana, bir də qazandan qaytarıb tökürsən, sıxırsan, onu da bir gecə səhərə qədər pişirirsən, qıp-qırmızı götürürsən, özün də yeyirsən, qonşuya da versən.

Xızır Nəbi

Naxçıvanda ən çox sevilən bayramlardan biri də Xızır Nəbi bayramıdır. Hər il fevral ayının təxminən ikinci həftəsinin ilk cümə axşamı qeyd olunur. O zamana qədər ilk iki cümə axşamı xanların və bəylərin bayramı hesab olunur.

Xızırın gəlişi münasibətilə yerli camaat qovud və qovurğa hazırlayar, oğlanlar evlərə torba ataralr.

Üydülmüş qovudu bayram axşamı gecəsi çöldə təştin içinə saxlayardılar. Rəvayətə görə, dan üzü açılarda Xızır Nəbi atı ilə gəlib bütün evlərdə qoyulmuş qovudlara xeyir-duasını veririmiş. Mən bir neçə dəfə nə-nəmin üzündə sevinc görmüşəm. O, çox məmnun bir tərzdə deyərdi ki, gecə qurban olduğum gəlib, atının nalı qovudun üstündə açıq-aydın görünürdü. Şüb-həsiz ki, biz bunun nə demək olduğunu o qədər də başa düşmürdük və qovudun güləb tökülmüş şərbətlə ovulmasını, lavaş dürməyi kimi sinilərə yığılmasını gözləyərdik. Bayram günü isə mütləq qovurğa qovrular

ki, onun da içinə ailənin vəziyyətinə görə cəviz, fındıq, badam, küncüt, çətənə, buğda, yemiş və qarpız tumu, kişmiş əlavə edərtilər. Yəni qovurğasız ev olmazdı. Yası düşən və bu səbəbdən bayram edə bilməyənlə qohum-əqraba, qonşular pay göndərərtilər. Baxmayaraq ki, hər evdə bu mərasim mütləq qeyd olunur. Bununla belə oğlanlar əllərinə dəyənək və torba götürüb, qapı-qapı gəzər və Xıdır Nəbiyə xalqın illərlə qəlbində yaşatdığı ən səmimi istəklərini bildirərtilər:

Xıdırı Xıdır deyəllər,
Xıdırı çörək verəllər.
Mən Xıdırın nəyiyəm?
Ayağının naliyam,
Xanım, ayağa dursana,
Yükün dalın açsana.
Torbanı doldursana,
Qonağı yola salsana.
Qara toyuğun qanadı,
Kim vurdu, kim sanadı?
Məhlənizə gələndə
İtlər bizi taladı.

Yalnız bu parçanı dedikdən sonra qapılar açılar və uşaqlara bayram payı verilər. Qovurğadan həyətdəki toyuq-cücəyə atardılar ki, qışdan çıxmış toyuqlar tezliklə yumurta versinlər. Müqəddəs bir bayram olduğundan qovurğanın yerə dağılmasına və ayaqlanmasına imkan vermək olmaz.

MƏRASİMLƏR, OYUNLAR

Kosa

Bu oyunda əsasən kosa və gəlin dəstəsi olur. Hərəsi 5 nəfərdən ibarətdir. Qadın paltarını geyinən bir oğlan kosanın gəlini olur. Xanəndələr mahnı oxuyurlar. Bir yerə yığışıllar, kosa gəlini ilə oynuyur. Kosaya pul verillər. Kosa pulla razılaşmır. Kəfən pulu istəyir, sonra yıxılır ölür. Gəlin isə ona mərsiyə deyir.

Kosa-Kosa

Ay kosa-kosa, gəlmisən,
Gəlmisən meydana sən.
Almayıb payını
Çəkilmə bir yana sən.
Beş yumurta payındı.
Olmaya aldanasan.
Mənim Kosam oynayır,
Gör necə dingildəyir.

Qulaq asanların da
Qulağı cingildəyir.

Əmiri börk başında,
Qələm oynar qaşında.
Yüz əlli beş yaşında
Vay canın, öldü Kosa.

Kosa, kosa handan gələr,
Yolu qoyar, daldan gələr.
Biçarə qaldı kosa,
Kəfənsiz öldü kosa.
Aftafa dəlik su durmaz,
Qazan dəlik, yağ durmaz,
Biçarə qaldı kosa,
Kəfənsiz öldü kosa.
Kosam ölməkdədi,
Gözləri çölməkdədi,
Bir qarıynan bir qoca
Malını bölməkdədi.

Arpa-buğda deyişməsi

Buğda: Mən bilirəm sən gəlmisən daviya,
Baş qoşmaram sən kimi yavıya,
Çığ kimi qalxıb gedərəm havıya,
Eylə gərdənimə tamaşa, arpa.

Arpa: Adım Rzaqulu, özüm bilici,
Sən də bilirsən məndəki gücü.
Yarım meşəlidir, yarım qılıcı,
Nəhlətə gələsən behtaşa, buğda.

Buğda: Sındırırsan biçinçinin belini,
Gətirirsən təndirlərin dalını.
Yandırırırsan gəlinlərin əlini,
Nəhlətə gələsən behtaşa, arpa.

Sən bilirsən sənənin davıdır-davım,
İstiyirsən səni mahaldan qavım.
Qırmızı fətirim, sarı plovum,
Səni doğramazlar bozbaşa, arpa.

Arpa: Əgər zoddu olsa mənim dəmirim,
Gündən günə artar mənim ömrüm.
Yoğurub yetirsən mənim xəmirim,
Xaşxaşa bənzəyir çörəyim, buğda.

Buğda: Anbarlarım keçər İrana
O da keçsə kəndlər qalar virana.
Sən layiqsən ata-eşşəyə, arpa.

Səməni

Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Səndən mən can istərəm,
Damara qan istərəm.
Qanım təmiz gərək,
Dosta canım gərək.
Qansız canım olmaz,
Sənsiz qapım olmaz.
İllətəlsin loğmanı
Yamanlığın amanı.

Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Yazda könül şad olur,
Damağında dad olur.
Qada, illət yad olur.
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Başım, dişim ağrıməsın,
Düşmənlərim qarıməsın,
Canğıqazım üzülməsın,
Gözlərim süzülməsın.
Səməni, ay səməni,
Göyərdərəm mən səni.
Səməni, can səməni,
Gözlərimə işıq ver
İşıq ver, yaraşıq ver.
Dizimə taqət gəlsin,
Qoluma qüvvət gəlsin.

Axır çərşənbə günü hər kəs əlində şam pırə gedərmiş. Şam olmuyan vaxtlar isə pambıxdan şam düzəldər, ona da piltə deyərmişlər. Onu aparıb pirdə yandırar, niyyət edərmişlər. Niyyətin qəbul olması üçün Qara pırə daş yapışdırar, əyər yapışarsa niyyət qəbul olarmış.

Axşam evə qayıdandan sonra isə hər kimin ki, evi böyüyümüş, hamı ora yığışarmış. Üç gün o evdə toy çalılıb, şadlıx edərmişlər. Həmin evdən kuf asarmışlar,

xan bəzəyərmişlər. Xan nə əmr edərsə, onu eləyərmişlər. Qapılarda qulax falına çıxarmışlar. Bacalardan yun corablar sallayarmışlar ki, pay qoysunnar.

Bəzən toyçu deyərmiş ki, mənim samanım yoxdu, pul əvəzinə mənə saman verin:

Mən aşiq zamana çalır,
Xalın zamana çalır.
Qara pula çalmayan canım.
İndi samana çalır.

Novruz bayramında kəndin başbilənnəri teştə balıq ötürər, gözlərmişlər. İl təhvil olanda balıxlar arxası üstə dönəllər. Bununla da yeni ilin gəlişi elan olunarmış. Həmin sudan uşağı olmayan gəlinnərə, evdə qalmış qızlara, xəstə insannara verərmişlər. Buna çilləsuyu deyərmişlər.

Novruz bayramında, çillədə insanlar niyyət edərkən ayağının altına açar, qıfıl qoyar (Mən öz ağzımı bağladım, taleyimi sənnən gözlüyürəm), gözlüyər, nəzərdə tutduğu adamın ilk sözünə uyğun öz niyyətini yozallar.

Çərşənbə günündə 7 cür qovurqa qovurarıq.

Çərşənbə gecəsi qapı pusulur. Kilid aparırıx qoyurux ayağımızın altına, qulaq asırıx evdə deyilənnərə. Səhər gerix çaydan atdanırıx, suya arzumuzu deyirix. Nənəm deyərki ki, bir illix nə qədər azar-bezarımız, dərdimiz var, suya deyər, sora sudan atdanırıx. Məsələn, denən ki, bu il işlərim düz gəlməyib, ay çərşənbənin sahibi, axar sular, Ay Cənabi Fatmadan qalan su, bu su mənim pis fikirlərimi, dərdimi, odumu, kasıbçılığımı, xəstəliyimi götürüb getsin deyirsən, dörd–beş dəfə sudan atdanıb o yana, bu yana, onnan sora çaydan 7 daş götürürsən, gəlib evin hər bucağına birini qoyursan. Qoyduxca deyirsən ki, gələn il bı zamanacan mənə can sağlığı ver, xəstələrimizə şəfa ver və başqa arzular edirsən. Bundan sora evə nəzər salınmaz, o evdə bərkət olar, o evdə bollux olar. Gələn il həmin daşları götürüb yenə çərşənbə günü başqaları ilə əvəzləyirsən.

«ӘЗ НАУРЫЗ» ТУРАЛЫ ҒҰЛАМАЛАР СӨЗІ

Қош келдің, Наурыз!

Жер жүзіндегі жұрттардың барлығының да түрлі-түрлі мейрамдары болады.

Наурыз – қазақтың шын мағынасындағы ұлт мейрамы. Наурызды қазақтан басқа Күншығыс жұрттарының көбі, мәселен, Үндістан, Иран, Ауған, Бұқар, Кавказ халықтары да мейрам етеді. Бірақ бұлардың бәрін салыстырғанда, Наурызды біздің қазақтың мейрам етуі айрықша сыйымды, артықша дәлелді. Неге десеңіз, марттың ескіше 9-ында, жаңаша 22-сінде күн мен түн теңеледі, қыс өтіп, жаз кетіп, шаруа кенеледі. Қыс бойы ақ кебінін жамылып, өлім төсегінде жатқан табиғаттың, жанды-жансыздың тірілуі кімнің болса да көңіліне шаттық беретіні анық болса, тіршілік жағынан қыстың өтуіне, жаздың жетуіне қазақтан артық тілектес, қазақтан артық қуанатын ел жоқ деуге саяды.

(М. Дулатов)

«ӘZ NAWRIZ» TUWRALI ĞULAMALAR SÖZİ

Qoş keldiñ, Nawrız!

Jer жүzindegi jurttardıñ barlıgınıñ da түrli-tүrli meyramdarı boladı.

Nawrız – qazaqtıñ şın mağınasındağı ult meyramı. Nawrızdı qazaqtan basqa Künşığıs jurttarınıñ köbi, мәselen, Ündistan, İyran, Awğan, Buqar, Kavkaz xalıqtarı da meyram etedi. Biraq bulardıñ bәрin salıstırғанда, Nawrızdı bizdiñ qazaqtıñ meyram etüwi ayırıqşa sıyımdı, artıqşa дәleldi. Nege deseñiz, marttıñ eskişe 9-ında, jaңaşa 22-sinde күn мен түn teñeledi, qıs ötip, jaz ketip, şarwa keneledi. Qıs boyı aq kebinin jamılıp, ölim төseginde jatqan tabıyғattıñ, jandı-jansızdıñ tirilüwi kimniñ bolsa da көñiline şattık беретini anıq bolsa, tirşilik jaғınan qıstıñ ötüwine, jazdıñ jetüwine qazaqtan artıq tilektes, qazaqtan artıq quwanatın el joq dewge sayadı.

(M. Duwlatov)

Наурыз

Қазақ жаңа жылын «Наурыз» дейді. Қазақтың наурызы – дін мейрамы емес, тұрмыс мейрамы, шаруашылық мейрамы. Бұл мейрамды дұрыстап өткізу керек. Бұл мейрамды тұрмыспен, ғылыммен байланыстырып, қоғамға пайдалы игі іс жасайтын, ауыл адамдарын тап-жігімен ұйымдастыратын мейрам ету керек.

(М.Жұмабаев)

Сәлем бердік! Жас наурыз – жылдың басы!
Жұрттың күткен мінекей, ықыласы.
Көжесін қып, күйбеңдеп, басын асып,
Бермек әркім барынша қонақасы.
Келгенінің құттықтап бірін-бірі,
Қуанышта көрісіп кәрі-жасы.
Көңіл түгіл адамның сен келген соң,
Самарқанның елжіреп тұр көк тасы.

(А. Байтұрсынов)

Ол күнде Наурыз деген бір жазғытұрым мейрамы болып, наурыздама қыламыз деп, той-тамаша қылады екен. Сол күнін «ұлыстың ұлы күні» дейді екен.

(Абай)

Наурыз

Наурыз күн шығыс халқының көбінің мейрамы болған. Солардың ішінде, әсіресе көшпелі түріктер арасында ең қадірлі, ең ұлы мейрам болып саналған. Қыс кетіп, күн шырайы түзелген кезде тәңірідей құдай ел тіршілігіне кеңшілік әкелді деп есептеген.

Қазіргі наурыз жайындағы сөздер сол күндегі ырымды, сондағы амандасу, көрісу сияқты ұсақ салтты, сол күндегі тілекті ғана білдіреді. Бірақ нағыз мейрамның өзіне арналған өлең әзір қолға түскен жоқ. Түсуі қиын да сияқтанады. Бүгінгі наурыз жайындағы өлеңдер мыналар:

Ұлыс күні қазан толса,
Ол жылы ақ мол болар.
Ұлы кісіден бата алсаң,
Сонда олжалы жол болар, – деген ескі мақалды өлеңдер.

Және:

Ұлыстың ұлы күнінде,
Бай шығады балбырап.
Қасында жас жеткіншек,
Тұлымшағы салбырап.
Бәйбіше шығар балпып,

Nawriz

Qazaq jaña jilin «Nawriz» deydi. Qazaqtıñ nawrızı – din meyranı emes, turmıs meyranı, şarwaşılıq meyranı. Bul meyramdı durıstap ötkizüw kerек. Bul meyramdı turmıспен, ғılımмен baylanıstırıp, qoғamға paydalı iygi is jasaytın, awıl adamdarın tap-jigimen uyımdastıratın meyram etüw kerек.

(M.Jumabaev)

Salem berdik! Jas nawriz – jıldıñ bası!
Jurttıñ күtken minekey, ıqılası.
Köjesin qıp, küybeñdep, basın asıp,
Bermek әrkim barınша qonaqası.
Kelgeniniñ quttıqtap birin-biri,
Quwanışta körisip kәri-jası.
Kөñil түgil adamnıñ sen kelgen соң,
Samarqannıñ eljirep tur kök tası.

(A. Baytursinov)

Ol күnde Nawriz dегen bir jazğıturım meyranı bolıp, nawrizdama kılamız деп, toy-tamaşa qıladı eken. Sol күnin «ulıstıñ ulı күni» deydi eken.

(Abay)

Nawriz

Nawriz күn şığıs xalqınıñ köbiniñ meyranı bolğan. Solardıñ ішінде, әsirese köşpeli түrikter arasında ең qadirli, ең ulı meyram bolıp sanalğan. Qıs ketip, күn şırayı түzelgen kezde tәñiridei quday el tirşiligine кеңşilik әkeledi деп esепtegen.

Qazirgi nawriz jayındaғı sözder sol күндеgi ırımdı, сондағı amandasuw, körisüw siyaqtı usaq salttı, sol күндеgi tilekti ғana bildiredi. Biraq naғız meyramnıñ özine арналған өлең әзір qolға түскен жоq. Tүsüwi қиын da siyaqtanadı. Bүgingi nawriz jayındaғı өлеңder mınalar:

Ulıs күni qazan tolsa,
Ol jılı aq mol bolar.
Ulı kisiden bata alsañ,
Sonda oljalı jol bolar, – dегen eski maqaldı өleңder.

Jәне:

Ulıstıñ ulı күninde,
Bay şıғadı balbırap.
Qasında jas jetkinşek,
Tulımşaғı salbırap.
Bәybişe şıғар balpiyıp,

Күндіктері қайқиып,
Келіншек шығар керіліп,
Сәукелесі саудырап.
Қыз шығады қылмиып,
Екі көзі жаудырап.
Ақ бөкендей сырқырап,
Құл құтылар құрықтан,
Күн құтылар сырықтан.
Кетік ыдыс шөміштің
Түтіні кетер бұрқырап.

Сол күні құшақтасып көрісу туралы:

Амансыз ба, ұлыс оң болсын!
Ақ мол болсын, қайда барса жол болсын!

Кейбірі:

Ұлыс бақты болсын,
Төрт түлігі ақты болсын!

Кейбірі:

Ұлыс береке берсін,
Бәле-жала жерге енсін!

Және:

Ұлыс күні кәрі, жас,
Құшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан қозыдай,
Жамырасып өріскен.

Шалдар бата беріскен:

«Сақтай көр» деп терістен.

«Кел таза бақ, кел!» десіп,

«Ием, тілек бер!» десіп...

«Көш қайрақан, көш!» десіп,

«Көз көрместей өш!» десіп...

Мұнда баяғы заманда, ұлыстың ұлы күні қалың елдің жаңа тілек тілейтіні көрінеді. Жұп шырақ жағу, кетік аяқ, кетік шөміш сындыру, көріскенде: «Таза бақ, кел!» деп, «Көш, қайрақан, көш!», – деп аластау барлығы да сол заманның тілегі.

(М.Әуезов)

Наурыз дәстүрлері

Наурызнама (наурыз тойы). Шығыс елінің бүкілхалықтық мейрамы, яғни ұлыстың ұлы күні. Наурыз бұған дейін мыңдаған жыл бұрын шығыс халықтарында жыл басы мерекесі ретінде тойланып, ерекше күн ретінде аталып өтетін болған. Наурыз шығыс елдері үшін – бірліктің, татулықтың, еңбектің, көктемнің, ізгіліктің, бақыттың мерекесі болып саналады. Бұл күні жақсы тілек тілеу, құттықтау, кешірім жасау, табысу сияқты адамгершілік

Kündikteri qayqiyıp.
Kelinşek şığar kerilıp,
Səwkelesi sawdırap.
Qız şıgadı qılmıyıp,
Eki közi jawdırap.
Aq bökendey sırqırap,
Qul qutılar qurıqtan,
Kün qutılar sıırıqtan.
Ketik ıdıs şömiştin
Tütini keter burkırap.

Sol küni quşaqtasıp körisüw tuwralı:

Amansız ba, ulıs oñ bolsın!

Aq mol bolsın, qayda barsa jol bolsın!

Keybiri:

Ulıs baqtı bolsın,
Tört tülige aqtı bolsın!

Keybiri:

Ulıs bereke bersin,
Bäle-jala jerge ensin!

Jәне:

Ulıs küni kәri, jas,
Quşaqtasıp körisken.
Jaңa ağıtqan qozıday,
Jamırasıp örisken.

Şaldar bata berisken:

«Saqtay kör» dep teristen.

«Kel taza baq, kel!» desip,

«Iyem, tilek ber!» desip...

«Köş qayraқан, köş!» desip,

«Köz körmestey öş!» desip...

Munda bayağı zamanda, ulıstın ulı küni qalıñ eldin jaңa tilek tileytini körinedi. Jup şıraқ jaғuw, ketik ayaq, ketik şömiş sindıruw, köriskende: «Taza baq, kel!» деп, «Köş kayraқан, köş!», – деп alastaw barlığı da sol zamannıñ tilegi.

(М.Әуезов)

Nawriz дәstürleri

Nawriznama (nawriz toyı). Şıǵıs eliniñ бүкілхалықтық meyramı, yaǵniy ulıstın ulı küni. Nawriz buǵan deyin mındaǵan jıl burın şıǵıs xalıqtarında jıl bası merekesi retinde toylanıp, erekşe күn retinde atalıp ötetin bolǵan. Nawriz şıǵıs elderi üşin – birliktiñ, tawwlıqtın, eñbektiñ, köktemniñ, izgiliktiñ, baqtıñ merekesi bolıp sanaladı. Bul küni jaqsı tilek tilew, quttıqtaw, keşirim jasaw, tabısuw sıyaqtı adamgerşilik qasıyetter körinis tawıp, keyingi urpaqtar sonday jaqsı önegeden ülgı aladı.

қасиеттер көрініс тауып, кейінгі ұрпақтар сондай жақсы өнегеден үлгі алады.

Наурыздың айрықша тәлім-тәрбиелік, үлгі-өнегелік, сән-салтанаттық мәрт-жомарттық, қадір-қасиеттілік нышан-белгілері мен таным-ұғымдарының үлгі түрлері өте көп. Оның бәрі әр адамды жоғары саналылыққа, әдептілікке, өнегелілікке, бауырмалдыққа, көргенділікке, ізеттілік пен мейірім-шапағатқа баурайды. Наурызды әр халықтың асыға күтетіні де осыдан болса керек. Осы ұлы күнге байланысты халықтың әдет-ғұрыптары мен жол-жоралары, салт-дәстүрлері бар. Қазақ халқы да жыл басы мерекесін айрықша бағалап, оны жыл сайын тойлап отыруды әдетке айналдырған. Шығыстық данышпандар М.Қашғари, Ә.Райхан Бируни, Ә.Фирдауси, Ә.Науаи, О.Хаямнан бастап қазақтың Абай, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин сынды ірі тұлғалары наурыз туралы еңбектер, өлеңдер, ұлағатты сөздер жазып қалдырған.

Наурыз мерекесі. «Наурыз» – парсы сөзі. Бұл қазақша айтқанда «жаңа күн» деген сөз» (А.Байтұрсынов). Қазақ халқы «Ұлыстың ұлы күні» деп аса қадірлейтін бұл күн, яғни 22 наурыз бүкіл Шығыс халықтарының ежелгі бас мерекесі. Наурыз – жаңа жыл тойы, көктем мерекесі, күн мен түннің теңелу сәті, халықтардың ынтымақ күні. «Наурыз – табиғаттың мейрамы» (С.Қожанов). Демек, бұл осы мерекені тойлайтын халықтар үшін аса зор салтанат, ұлы жиын. Орта Азия мен Қазақстан тұрғындары бұл күнді «Самарқанның көк тасы жібiген күн» деп те дәріптейді. Наурыз қазақта бірінші айдың аты. Наурыз күні халық таза киініп, бірін-бірі құттықтап, қуаныш дастарқанын мол жаяды. «Ұлыс құтты болсын!», «Ақ мол болсын!», «Төрт түлік ақты болсын!» деген сияқты тілектер айтылады. Адамдар бір-бірінің қатесін кешіріп, татуласады, оның аяғы ойын-сауық, ән-жырға жалғасады. Халықта бұл күнге лайық салт-дәстүрлер де бар. Олар «Наурыз тойы», «Наурыз жыры», «Наурызкөже», «Наурыз бата» деп аталады. Бұл айда туған баланың аты да Наурызбай, Наурызгүл деп қойылған.

22 наурыз Қазақстан Республикасында ұлттық мереке әрі демалыс күні болып белгіленген.

Наурыз айы. Шығыс күн есебі бойынша жылдың алғашқы айы. Григориан күн есебінде де, жылдың алғашқы айы есебінде де күн мен түннің ұзақтығы теңеседі. Сол себеппен наурыз жыл басы болып саналған. Сонымен бірге қыстың соңы, көктемнің басы. Күн жылынып, қар еріп, жыл құстары келе бастайды. Сондықтан жылдың құт мезгілі есебінде

Nawrızdınj айрықша тәлім-тәрбиелік, үлгі-өнегелік, сән-салтанаттық мәрт-жомарттық, қадір-қасиеттілік нышан-белгілері мен таным-ұғымдарының үлгі түрлері өте көп. Оның бәрі әр адамды жоғары саналылыққа, әдептілікке, өнегелілікке, бауырмалдыққа, көргенділікке, ізеттілік пен мейірім-шапағатқа баурайды. Nawrızdı әр халықтың асыға күтетіні де осыдан болса керек. Осы ұлы күнге байланысты халықтың әдет-ғұрыптары мен жол-жоралары, салт-дәстүрлері бар. Қазақ халқы да жыл басы мерекесін айрықша бағалап, оны жыл сайын тойлап отыруды әдетке айналырған. Шығыстық данышпандар М.Қашғари, Ә.Райхан Бируни, Ә.Фирдауси, Ә.Науаи, О.Хаямнан бастап қазақтың Абай, Ә.Бөкейханов, М.Дулатов, С.Сейфуллин, С.Мұқанов, Ә.Марғұлан, М.Ғабдуллин сынды ірі тұлғалары наурыз туырали еңбектер, өлеңдер, ұлағатты сөздер жазып қалдырған.

Nawrız merkesi. «Nawrız» – парсы сөзі. Бул қазақша айтқанда «жаңа күн» деген сөз (А.Байтұрсынов). Қазақ халқы «Ұлыстың ұлы күні» деп аса қадірлейтін бул күн, яғни 22 nawrız бүкіл Шығыс халықтарының ежелгі бас мерекесі. Nawrız – жаңа жыл тойы, көктем мерекесі, күн мен түннің теңелу сәті, халықтардың ынтымақ күні. «Nawrız – табиғаттың мейрамы» (С.Қожанов). Демек, бул осы мерекені тойлайтын халықтар үшін аса зор салтанат, ұлы жиын. Орта Азия мен Қазақстан тұрғындары бул күнді «Самарқанның көк тасы жібiген күн» деп те дәріптейді. Nawrız қазақта бірінші айдың аты. Nawrız күні халық таза киініп, бірін-бірі құттықтап, қуаныш дастарқанын мол жаяды. «Ұлыс құтты болсын!», «Ақ мол болсын!», «Төрт түлік ақты болсын!» деген сияқты тілектер айтылады. Адамдар бір-бірінің қатесін кешіріп, татуласады, оның аяғы ойын-сауық, ән-жырға жалғасады. Халықта бул күнге лайық салт-дәстүрлер де бар. Олар «Nawrız тойы», «Nawrız jırı», «Nawrız köje», «Nawrız бата» деп аталады. Бул айда туған баланың аты да Nawrızбай, Nawrızгүл деп қойылған.

22 nawrız Қазақстан Республикасында улттқ мереке әрі демалыс күні болып белгіленген.

Nawrız ayı. Шығыс күн есебі бойынша жылдың алғашқы айы. Григориан күн есебінде де, жылдың алғашқы айы есебінде де күн мен түннің ұзақтығы теңеседі. Сол себеппен nawrız жыл басы болып саналған. Сонымен бірге қыстың соңы, көктемнің басы. Күн жылынып, қар еріп, жыл құстары келе бастайды. Сондықтан жылдың құт мезгілі есебінде де nawrızға бүкіл қалық аса құрметпен қарап, оны есте қа-

де наурызға бүкіл халық аса құрметпен қарап, оны есте қаларлық қасиетті ай санаудың басы етіп алған.

Наурыз күні үлкен болсын, кіші болсын осы мейрамға келіп, көңілді ойын-сауықтар жасаған. Мұнда шарап ішу, ренжісу сияқты жағымсыз әдеттерге қатты тыйым салынған. Тойда ат жарыс, палуан күрес, басқа да спорт бәсекесі, айтыс, түрлі ойын өткізіледі, наурызда жұмбақ, ән, өлеңдер, наурыз жырлары айтылады. Әркім үлкендерден бата тілейді. Наурызнама – бұрын 3-9 күнге созылатын, халықтың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары кеңінен қолданылатын ерекше үлкен жиын, той.

Наурыzkөже. Наурыз тойының ажырамас белгісі – наурыzkөже дайындау. «Наурыzkөже азықтың жеті түрінен жасалады. Жеті түрлі азық халықтық дәстүрден шыққан... Қазақ тіліндегі жеті ата, жеті қазына, жеті қат жер, жеті қарақшы, жеті түн, жеті жарғы т.б. тұрақты тіркестер халықтың ежелгі наным-сенімдерінен, мифологиялық, астрологиялық түсініктерінен туған. Сондықтан кей жерлерде наурыzkөженің құрамы өзгергенмен, ондағы азық-түліктің жеті түрі болуы мұқият сақталған. Көже, негізінен, бидай, тары, күріш, ет, тұз, сүт, су т.б. тағамдардан жасалады да, әр үй өз отбасынан дәм татырады. Бұған қыстан шыққан қазы, шұжық, сүр ет сияқты сыйлы, сыбағалы мүшелер де қосылады. Наурыzkөже ежелгі жомарттық, қонақжайлылық, кеңпейілділік сияқты бағалы дәстүрлердің бірі – дәм татырудың көркем көрінісі ретінде қалыптасқан. Өйткені қазақта «Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем» деген әдемі сөз бар.

Наурыз жыры. Бай ауыз әдебиеті үлгілерінің бір түрі – наурыз жыры. Жыр-өлең осы күнге лайықталып, мадақтау, тілек, бата, әзіл түрлерінде айтылады. Оның түрлері халық арасында өте көп тараған. Наурызға арналған бұрынғы, соңғы ақындардың шығармалары да көптеп саналады.

Наурыз бата. Халықта батаның түрлері көп. Соның бірі – осы наурыз бата. Мұнда наурызнама өткізілгенде осы күнге арнап наурыzkөжеге шақырғандарға, тойда өнер көрсеткен ақын, әнші, палуандарға тағы да басқа өнерпаздарға, жас талапкерлерге ақсақалдар мен әжелер, ел ағалары бата береді. Бата жалпы жұртшылыққа, көпшілікке, бүкіл қауымға, ауылға да беріледі. *Мысалы:*

Өркенің өссін!
 Әр күнің Наурыз күніндей берекелі болсын!
 Ұлың – оңға, қызың – қырға қонсын!
 Еліңе елеулі, халқыңа қалаулы бол!
 Айың тусын оңыңнан,

ларлық қасиетті ай санawдың басы етіп алған.

Наурыз күні үлкен болсын, кіші болсын осы мейрамға келіп, көңілді ойын-сауықтар жасаған. Мұнда шарап ішу, ренжісу сияқты жағымсыз әдеттерге қатты тыйым салынған. Тойда ат жарыс, палуан күрес, басқа да спорт бәсекесі, айтыс, түрлі ойын өткізіледі, наурызда жұмбақ, ән, өлеңдер, наурыз жырлары айтылады. Әркім үлкендерден бата тілейді. Наурызнама – бұрын 3-9 күнге созылатын, халықтың ұлттық дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары кеңінен қолданылатын ерекше үлкен жиын, той.

Наурыzkөже. Наурыз тойының ажырамас белгісі – наурыzkөже дайындау. Наурыzkөже азықтың жеті түрінен жасалады. Жеті түрлі азық халықтық дәстүрден шыққан... Қазақ тіліндегі жеті ата, жеті қазына, жеті қат жер, жеті қарақшы, жеті күн, жеті жарғы т.б. тұрақты тіркестер қалықтың ежелгі наным-сенімдерінен, мифологиялық, астрологиялық түсініктерінен туған. Сондықтан кей жерлерде наурыzkөженің құрамы өзгергенмен, ондағы азық-түліктің жеті түрі болуы мұқият сақталған. Көже, негізінен, бидай, тары, күріш, ет, тұз, сүт, т.б. тағамдардан жасалады да, әр үй өз отбасынан дәм татырады. Бұған қыстан шыққан қазы, шұжық, сүр ет сияқты сыйлы, сыбағалы мүшелер де қосылады. Наурыzkөже ежелгі жомарттық, қонақжайлылық, кеңпейілділік сияқты бағалы дәстүрлердің бірі – дәм татырудың көркем көрінісі ретінде қалыптасқан. Өйткені қазақта «Бір күн дәм татқанға қырық күн сәлем» деген әдемі сөз бар.

Наурыз жiri. Бай ауыз әдебиеті үлгілерінің бір түрі – наурыз жiri. Жыр-өлең осы күнге лайықталып, мадақтау, тілек, бата, әзіл түрлерінде айтылады. Оның түрлері қалық арасында өте көп тараған. Наурызға арналған бұрынғы, соңғы ақындардың шығармалары да көптеп саналады.

Наурыз бата. Қалықта батаның түрлері көп. Соның бірі – осы наурыз бата. Мұнда наурызнама өткізілгенде осы күнге арнап наурыzkөжеге шақырғандарға, тойда өнер көрсеткен ақын, әнші, палуандарға тағы да басқа өнерпаздарға, жас талапкерлерге ақсақалдар мен әжелер, ел ағалары бата береді. Бата жалпы жұртшылыққа, көпшілікке, бүкіл қауымға, ауылға да беріледі. *Мысалы:*

Өркенің өссін!
 Әр күнің Наурыз күніндей берекелі болсын!
 Улың – оңға, қызың – қырға қонсын!
 Еліңе елеулі, халқыңа қалаулы бол!
 Ауйың тусын оңыңнан,

Жұлдызың тусын солыңнан!
Бақ берсін, қыдыр дарысын!
Жастар бұл күні үлкендерден бата алуға тырысады. Және наурызда алған батаның орны бөлек. Мұндай батаны «уыз бата» деп дәріптейді.

Бата түрлері

Көже істеген келіндер,
Көпке жаққан елшіл бол!
Бозторғайдай төлшіл бол!
Ор қояндай көзді бол!
Шешен тілді сөзді бол!
Өркенді бол, ойлы бол,
Өз құрбыңның алды бол!

Ұлыс оң болсын,
Ақ мол болсын,
Қайда жүрсек – жол болсын!

Жасың құтты болсын,
Өмір жасың ұзақ болсын!

Ұлыс береке берсін,
Бәле-жала жерге енсін!

Ескі жылда есіркесін,
Жаңа жылда жарылқасын!
Саба іркіт пен саумалдан босамасын,
Өре құрт пен ірімшіктен босамасын,
Мал ішсіз, келін құрсақсыз болмасын!
Түн ішінде түйе қомдатпасын,
Інгеннен айырып ботасын боздатпасын!
Қараңғыда ит ұлып, сиыр мөңіремесін,
Ата – ұлдан, ана – қыздан айырылып еңіремесін!

Астыр-тастыр,
Жұлдыздармен жарастыр.
Жақсылармен жанастыр,
Жамандардан адастыр!

Наурыз жұмбақ. Табиғатқа, аспан әлеміне, ауа райына, жерге, күн мен түнге байланысты айтылатын жұмбақтар осындай атпен аталған. Онда ақындар, қыз-жігіттер осы тақырыптарға ғана тән құбылыстарды жұмбақтап өлеңдетіп айтысатын болған.

Juldızıñ tuwsın solıñnan!
Baq bersin, qıdır darısın!
Jastar bul küni ülkenderdin bata aluwğa tırısadı. Jәне naurızda alğan batanıñ ornı bölek. Munday batanı «uwız bata» dep дәріптейді.

Bata türleri

Köje istegen kelinder,
Köpke jaqqan elşil bol!
Boztorgayday tölşil bol!
Or qoyanday közdi bol!
Şeşen tildi sözdi bol!
Örkendi bol, oyly bol!
Öz qurbıñnıñ aldı bol!

Ulıs oñ bolsın,
Aq mol bolsın,
Qayda жүрсек – jol bolsın!

Jasıñ quttı bolsın,
Ömir jasıñ uzaq bolsın!

Ulıs bereke bersin,
Bәle-jala jerge ensin!

Eski jılda esirkessin,
Jaña jılda jarılqasin!
Saba irkit pen sawmaldan bosamasın,
Öre qurt pen irimşikten bosamasın,
Mal işsiz, kelin qursaqsız bolmasın!
Tün işinde tüye qomdatpasın,
İngennen ayırıp botasın bozdatpasın!
Qarañğıda ıyt ulıp, sıyr möñiremesin,
Ata – uldan, ana – qızdan ayırılıp eñiremesin!

Astır-tastır,
Juldızdarmen jarastır.
Jaqsılarmen janastır,
Jamandardan adastır!

Nawrız jumbaq. Tabıyğatqa, aspan әlemine, awa rayına, jerge, күn мен түнге baylanıstı ayıtılattır jumbaqtar osınday atpen atalğan. Onda aqındar, qız-jigitter osı taqırıptarğa ғana tән qubılıstardı jumbaqtap öleñdetip aytısattır bolğan.

Мысалы:

Ұшқара Айдай туып, Күндей батар,
Туғанда Шабансары таң сонда атар.
Аспаннан жұлдыз тарап, Шолпан туып,
Таң райы Күнменен манауратар.
Шығыстан Үркер туса егінді ор,
Батса көктен егісті егетін бол.
Қырық күн, қырық түн сол Үркер көктен безіп,
Жоғалып қараңғыда шегеді жол.
Мұндай жұмбақтар жастарды табиғат тылсымын біліп, үйренуге жетелейді.

Наурыз тілек. Әр адам өзіне, отбасына немесе туыс-туғандары мен дос-жарандарын Ұлыстың ұлы күнімен құттықтап, жақсы тілек тілейді, бір-бірінің үйіне кіріп дәм татады. *Мысалы:* «Төрт түлік ақты болсын! Өрісің малға, үйің жанға толсын!»

Тілек – достық көңіл мен тілектестіктің, адамгершіліктің белгісі, әрі тойдың жарасты салтының бірі ретінде айтылған:

Көк тәңірі нұрыңды аяма,
Жер тәңірі ырысыңды аяма!
Әділ жанды тағынан тайдырма,
Өз халықты бағынан айырма!
Басыма бас қос,
Жасыма жас қос,
Асыма ас қос!

Мұндай жақсылықты әр отбасы өз шаңырағында қол жайып, шын ниетпен, пәк көңілмен тілейді.

Наурыз төл. Наурыз айында мал төлдей бастайды. Осы наурыз төлі төл басы ретінде бағаланып, мал-жанды қазақ баласы оны ерекше күтіп бағады. Төл басы сатылмайды, ешкімге сыйға берілмейді. Мұндай малды көбіне өз қызық тойына немесе құрбандыққа жаратып, ырым етеді.

Наурызкөк. Наурыз айында ұшып келетін көктем құсы. Көк бояуы басым шағын ғана қара көк құс. Осы құсты шығыс халықтары ерекше құрметтейді. Оны алғаш көргендер: «Наурызкөгім келдің бе?» – деп шақырады. Наурызкөкті ешкім үркітпейді, оны киелі құс қатарына қосады.

Наурызшешек. Наурыз айында өсетін жапырақты, түрлі түсті гүлді, қауашақты әсем өсімдік (шөп). Әсемдік үшін үйде өсіреді. Майының дәрілік қасиеті бар. Қазақстанның таулы аймақтарында оның бірнеше түрі өседі.

Мысалы:

Uşqara Ayday tuwıp, Kündey batar,
Tuwğanda Şabansarı tañ sonda atar.
Aspannan juldız tarap, Şolpan tuwıp,
Tañ rayı Künmenen manawratar.
Şıǵıstan Ürker tuwsa egindi or,
Batsa kökten egisti egetin bol.
Qırıq күн, qırıq түн sol Ürker kökten bezip,
Joǵalıp qarañǵıda şegedi jol.
Munday jumbaqtar jastardı tabıyǵat tılsımın bilip,
üyenüwge jeteleydi.

Naurız tilek. Әр адам өзіне, отбасына немесе туыс туғандары мен дос-жарандарын Улыстың ұлы күнімен құттықтап, жақсы тілек тілейді, бір-бірінің үйіне кіріп дәм татады. *Мысалы:* «Төрт түлік ақты болсын! Өрісің малға, үйің жанға тосын!»

Tilek – dostıq köñil men tilektestiktiñ, adamgerşiliktiñ belgisi, әрі toydıñ jarastı saltınıñ biri retinde ayılǵan:

Kök tәñiri nurıñdı ayama,
Jer tәñiri ırisıñdı ayama!
Әdil jandi taǵınan taydırma,
Өz qalıqtı baǵınan ayırma!
Basıma bas qos,
Jasıma jas qos,
Asıma as qos!

Munday jaqsılıqtı әr otbası өз шаңырағында қол жайып, шын ниетпен, пәк көңілмен тілейді.

Nawrız төл. Nawrız ayında mal төldey bastaydı. Oси nawrız төлі төл басы retinde baǵalanıp, mal-jandı qazaq balası оны ерекше күтіп бағады. Төл басы satılmaydı, eşkimge sıyǵa берilmeydi. Munday maldı көbine өз qızıq toyına немесе qurbandıqqa jaratıp, ırım etedi.

Nawrızкөк. Nawrız ayında uşıp keletin көктем qusı. Kөk boyawı basım şaǵın ǵana qara көк qus. Oси qustı şıǵıs xalıqtarı ерекше qurmetteydi. Onı алǵаш көргендер: «Nawrızкөгім keldiñ be?» – деп шақырады. Nawrızкөкті eşkim үрkitpeydi, оны kiyeli qus qatarına qosadı.

Nawrızшешек. Nawrız ayında ösetin жапырақты, түрлі түсті гүлді, qawaşaqtaǵı әсем өсімдік (şөp). Әсемдік үшін үйде өсіреді. Майының дәрілік қасиеті бар. Qazaqstannıñ tawlı aймақтарында оның бірнеше түрі өседі.

Наурызша. Наурыз айында ашық күндері қолдан ойғандай ерекше ою-өрнекті әрі жұп-жұқа қиыршық қар түседі. Ол күн көзіне шағылысып, шашырап, жылтылдап құбылады. Анықтап қарағанда басқа қар қиыршықтарындай емес, жеңіл де үлпілдек болады. Мұны халық «наурызша» деп атаған. Наурызша – жаңа жылдың әрі алдағы жылымықтың белгісі.

Әз Наурыз. Халық ұғымы мен сенімі бойынша наурыздың алғашқы үш күні ішінде жер-көкті жарып ерекше бір гуіл (дыбыс) өтеді. Оны жан-жануарлар ішінде жұмақтан шыққан қой ғана және қой арқылы қойшы ғана сезеді. Сол күні барлық табиғат, жаратылыс, тіршілік, өсімдік, адам бойына ерекше сезім, қуат, қасиет бітеді. Бұл күндері тырнақ, шаш алса, халық әлгіндей асыл қасиеттер қиылып кетіп, адам сал ауруға ұшырайды деп ырымдаған. Жер-көк, жан-жануар әз өткен соң ғана қуат алады деп түсінген халық «әз болмай, мәз болмайды» деп қанатты қағида қалдырған.

Наурыз-саумалық. Наурыз айында жаңа жыл еніп, жер бусанып, күн күркіреп, жаңбыр жауып, көк дүркірегенде, ауыл адамдары далаға шығып саумалық айттып, қуанышты көңілмен жақсы тілек тілейді.

Саумалық, саумалық,
Наурызымның көк құсы,
Ұйқыдан көзін ашты ма?

Саумалық, саумалық,
Жібиді ме, көрдің бе?

Саумалық, саумалық,
Ескі жыл кетіп, жаңа жыл келді,
Ескі жыл есіркей кет,

Жаңа жыл жарылқай кел, – деп, бір ескі ыдысты сындырып, жамандық кетсін деп ырым жасайды.

Қыдыр (Қызыр) ата. Бүкіл халықтың қамқоры, оларға жақсылық жасаушы, ырыс, құт, несібе әкелуші, бақыт, береке, өмір сыйлаушы, қасиет иесі, кемеңгер, әулие, көріпкел, жарылқаушы қарт. Ол Ұлыстың ұлы күнінде әр шаңыраққа соғып бата береді деп күтіледі. Міне, сондықтан әр үй Қыдыр атаның жолын күтіп өздерінің жанын да, тәнін де, киер киім, ыдысы мен бұйымдарын да таза ұстауға тырысады. Үйдің іші-сыртын да, қора-қопсыны тазартып, ағаш егіп, өсімдікке су құяды. Мұсылман қауымы мұндай үйге «Қыдыр ата түнеп немесе бата беріп кетеді» деп түсінген. «Қыдыр қонған», «Қыдыр дарыған» деген сөздер осындайдан шыққан. Сондай-ақ қонақжайлылыққа байланысты да

Nawrızşa. Nawrız ayında aşıq künderi qoldan oyğanday erekşe oyuw-örnekti әri jup-juqa қиыршық qar түседi. Ol күn közine шағилысып, шаşırap, jiltıldap qu-bıladı. Anıqtap qaraғанда басqa qar қиыршықtarınday emes, jeñil de үлpildek boladı. Munı xalıq «nawrızşa» деп атаған. Nawrızşa – jaña jıldın әri aldağı jılımiqtın belgisi.

Әз Nawrız. Xalıq uғımı men senimi boyınша naw-rızdın алғашқы үш күni ішінде jer-kökti jarıp erekşe bir guwil (dıbıs) ötedi. Onı jan-januwarlar ішінде jumaqtan шыққан qoy ғана және qoy арқılı qoyşı ғана sezedi. Sol күni barlıq tabıyғat, jaratılıs, tirşilik, ösimdik, adam boyına erekşe sezim, quwat, qasıyet bitedi. Bul künderi tirnaq, şaş alsa, xalıq әlgindey asıl qasıyetter қиылып ketip, adam sal awruwға uşıraydı деп ırımдаған. Jer-kök, jan-januwar әz ötken соң ғана quwat aladı деп түsingen xalıq «әz bolмай, мәz bolмайды» деп qanattı qaғıyda qaldırған.

Nawrız-sawmalıq. Nawrız ayında jaña jıl enip, jer buwsanıp, күn күrкіrep, jañbir jawıp, kök дүrкіregende, awıl adamдарı dalaға шығıp sawmalıq aytıp, quwanıştı көñilmen jaqsı tilek tileydi.

Sawmalıq, sawmalıq,
Nawrızımның көк қусы,
Uyqıdan közin aştı ma?

Sawmalıq, sawmalıq,
Jibidi me, kördin be?

Sawmalıq, sawmalıq,
Eski jıl ketip, jaña jıl keldi,
Eski jıl esirkey ket,

Jaña jıl jarılqay kel, – деп, bir eski ıdıstı sındırıp, jamandıq ketsin деп ırım jasaydı.

Qıdır (Qızır) ата. Bүkil xalıqtın qamқorı, olarға jaq-sılıq jasawşı, ıris, qut, nesibe әkeluwşı, baqıt, bereke, ömir sılawşı, qasıyet iyesi, kemeңger, әwliye, körip-kel, jarılqawşı qart. Ol Ulıstın ulı күninde әr шаңıraқqa soғıp бата beredi деп күtileди. Mine, sondıqtan әr üy Qıdır atanın jolın күtip özderiniñ janın da, tәnin de, kiyer kiyim, ıdıstı men buyımdarın da taza ustawға tırsadı. Üydiñ işi-sirtın da, qora-qopsını tazartıp, aғaş egip, ösimdikke suw quyadı. Musılman qawımı munday üyge «Qıdır ата түnep nemese бата berip ketedi» деп түsingen. «Qıdır qonған», «Qıdır darıған» degen sözder osındaydan шыққан. Sonday-aq qonaqjaylılıқqa baylanıstı da Qıdır ата erekşe qurmetke iye. «Qırıqtın biri – qıdır» degen söz sonday ırımnan шыққан.

Қыдыр ата ерекше құрметке ие. «Қырықтың бірі – қыдыр» деген сөз сондай ырымнан шыққан.

Наурыз-мұхаррам (тыйым). Араб тілінде «тыйым салынған» деген сөз. Ертеде шығыс елдері наурызды «мұхаррам» деп атаған. Оның мәнісі: осы қасиетті айда табиғатты ластауға, тәртіпсіздікке, ұрлыққа, ғайбат сөзге, ішімдікке тағы басқа жағымсыз істерге тыйым салынған. Демек, мұсылман елінде наурыз әдептілік, адамгершілік, пәктік сияқты асыл қасиеттерді дарытатын, дамытатын, ұлықтайтын күн есебінде де ерекшеленген. Наурыз – пәктік, адалдық күні: «Қателік кешіріледі. Көңіл кірі өшіріледі. Жолсыздыққа тыйым болады. Ақ тілек – сыйың болады. Әр үйде береке болады. Ойын, сауық, мереке болады».

Наурыздың (Самарқанның) көк тасы. Бұл да наурыз күніне байланысты сөз. Оның бірнеше мәні бар. Бірінші, аңызда әйгілі астроном Ұлықбек (1394-1449) обсерваториясындағы көк тасқа дәл 22 наурыз күні күн сәулесі түсетін болған. Сол сәуледен түскен жылу тасты жібітеді-мыс. Екінші, бұл күні әр адам қателігі болса кешірім сұрауға және ол кешірім беруге тиіс. Кешірімесе: «Бұл күні Самарқанның көк тасы да жібиді, сен тастан қаттысың ба?» – деп тоқтатады екен. Сол сияқты бұл күннің әлемге жылулық әкелетін сәтін де бейнелеп айтқан. «Келгенінше құттықтап бірін-бірі, Қуанышта көрісіп кәрі-жасы. Көңілі түгел адамның сен келген соң, Самарқанның елжіреп түскен тасы» (А.Байтұрсынов). Үшінші, ертеде наурыз күнінде өз қатесін түсініп, кешірім сұраған қылмыскерлер мен жазаға ұшырағандарға да кешірім жасалатын болған. Осыдан әз наурыздың қасиеті мен шапағаты ізгілік пен жақсылыққа бастайтын ерекше күн екенін аңғаруға болады.

Наурыздық тағалымдар

- Бойын да, ойын да, ниетін де таза ұстайды.
- Әдепсіз сөз сөйлемейді, көңілін көтеріп ұстайды.
- Ешкімді ренжітпейді және біреумен ренжіспейді, қатты сөз айтпайды.
- Бұрын қателік жасағандар кешірім сұрайды, екіншісі кешірім жасап, табысады.
- Ренжіскендер татуласады, қол алысады, бірін-бірі үйіне шақырады, дәм татады.
- Малды, тағы басқа жан-жануарды ұрмайды, зекімейді.
- Дала құстарына наурыzkөже, жем шашады.
- Бұлақ көзін ашады, оның маңайын тазартады.

Nawriz-muxarram (tıym). Arab tilinde «tıym salınған» degen söz. Erteде şıǵıs elderi nawrızdı «muxarram» dep атаған. Onıñ мәнісі: oсы qasıyetti ayda tabıyǵattı lastawǵa, tәrtipsızdıkke, urlıqqa, ǵaybat sözge, işimdikke taǵı basqa jaǵımsız isterge tıym salınған. Demek, musulman elinde nawrıız әdeptilik, adamgershilik, pәktik sıyaqtı asıl qasıyetterdi darıtatın, damıtatın, ulıqtaytın күn esebinde de erekselengen. Nawrıız – pәktik, adaldıq күni: «Qatelik keşiriledi. Köñil kiri öşiriledi jolsızdıqqa tıym boladı. Aq tilek – sıyıñ boladı. Әr üyde bereke boladı. Oıyn, sawıq, mereke boladı».

Nawrızdıñ (Samarqanıñ) kök tası. Bul da nawrıız күnине baylanıstı söz. Onıñ birneşe мәni bar. Birinşi, aңызda әygili astronom Ulıqbek (1394-1449) observatoriyasındaǵı kök tasqa дәл 22-nawrıız күni sawlesi tüsetin bolған. Sol sawleden tusken jiluw tastı jibitedimıs. Ekinşi, bul күni әr adam qateligi bolsa keşirim surawǵa және ol keşirim berüwge tıyıs. Keşirmese: «Bul күni Samarqanıñ kök tası da jibiydi, sen tastan qattısın ba?» – dep toqtatadı eken. Sol sıyaqtı bul күniniñ әlemge jiluwlıq әkeletin sәtin de beynelep aytqan. «Kelgeninşe quttıqtap birin-biri, Quwanışta körisip kәri-jası. Köñili tügel adamnıñ sen kelgen soñ, Samarqanıñ eljirep түsken tası» (A.Baytursınov). Üşinşi, ertede nawrıız күninde өз qatesin түsünip, keşirim suraǵan qılmıskerler men jazaǵa uşıraǵandarǵa da keşirim jasalatın bolған. Oıdan әz nawrızdıñ qasıyeti men şapaǵatı izgilik pen jaqsılıqqa bastaytın erekse күn ekenin añǵaruwǵa boladı.

Nawrizdiq taǵalımdar

- Boyın da, oıyn da, niyetin de taza ustaydı.
- Әdepsiz söz söylemeydi, köñilin köterip ustaydı.
- Eşkimdi renjitpeydi және birewmen renjispeydi, qattı söz aytpaydı.
- Burın qatelik jqasaǵandar keşirim suraydı, ekinşisi keşirim jasadı, tabısadı.
- Renjiskender tatuwlasadı, qol alısaды, birin-biri üyine şaqıradı, dәм tatadı.
- Maldı, taǵı basqa jan-januwarlardı urmaydı, zekimeydi.
- Dala qustarına nawrızköje, jem şaşadı.
- Bulaq közin aşadı, onıñ mañayın tazartadı.

- Жастарды әдепке, тәртіпке, ұлттық салт-санаға үйретеді.
- Бұл күні жұмыс істемейді, сауда жасамайды.
- Көшіп-қонбайды, сапарға шықпайды.
- Шаш, тырнақ алмайды, кір жумайды.
- Ақсақалдар мен әжелерге, ата-аналарына барып сәлем береді, құттықтайды, сый ұсынады, "белкөтерер" апарды, батасын алады.
- Әр адам алған қарызын осы күнге дейін қайтаруға тырысады.
- Жаңа немесе таза киім киеді.
- Кездескен барлық адамдарға жақсы көзбен қарайды, сәлемдеседі, жылы сөйлеседі.
- Үйдегі, даладағы мүліктер мен дүниелерді шаң-тозаңнан арылтып, тазартып қояды.
- Тозығы жеткен киімдерден және ескі, бүлінген заттардан арылады.
- Ағашқа, өсімдіктерге су құяды.
- Ағаш, гүл отырғызады.
- Дәмді, тәтті, жеңсік астар әзірлейді, ішімдік ішпейді.
- Алыс, жақындағы туыс-туған, ілік-жұрағаттарға, сыйласқан кісілерге құттықтау, сәлем жолдайды, сәлемдеме береді, сұбаға апарды.
- Қара шаңыраққа сәлем береді, сұбаға апарды.
- Алдымен құдайы көршіге кіріп, құттықтайды.
- Үйге келген адамды қуанышты жүзбен қарсы алады, дастарқанға шақырады.
- Жетімдер мен панасыздарға, ауру-сырқаулар мен мүгедектерге көмек көрсетеді, қайырымдылық жасайды.
- Бұл күні таза, бүтін ыдыстарды пайдаланады.
- Наурыз күні тек жақсы хабарларды ғана таратады, жамандықты айтпайды.
- Ұлыстың Ұлы күні туғандарға Наурызға байланысты ат қояды.

Наурыздық фольклор

Наурыз жыры – Наурыз мерекесінде айтылатын халық ауыз әдебиеті түрлерінің бір саласы. Жыр-өлең осы күнге лайықталып, мадақтау, тілек, бата, әзіл түрлерінде айтылады:

Ұлыс күні қазан толса,
Ол жылы ақ мол болар.
Ұлы кісіден бата алсаң,
Сонда олжалы жол болар...
Ұлыстың ұлы күнінде
Бай шығады балбырап.
Қасында жас жеткіншек

- Jastardı әдепке, тәртіпке, ulttıq salt-sanağa üyretedi.
- Bul күni jumıs istemeydi, sawda jasamaydi.
- Köşip-qonbaydı, saparğa şıqpaydı.
- Şaş, tırnaq almaydı, kir juwmaydı.
- Aqsaqaldar men әjelerge, ata-analarına barıp salem beredi, quttıqtaydı, sıy usınadı, «belköterer» aparadı, batasın aladı.
- Әr adam alğan qarızın osı күnge deyin qaytaruwğa tırısadı.
- Jaңa nemese taza kiyim kiyedi.
- Kездескен барlıq adamdarға jaqsı közben qaraydı, sälemdesedi, jılı söylesedi.
- Üydegi, daladağı мүліктер мен дүниyelerди шаң-tozaңnan arılıтıp, tazartıp qoyadı.
- Tozıǵı jetken kıymınderden және eski, бүлінген zat-tardan arıladı.
- Aǵaşqa, ösimdikterge suw quyadı.
- Aǵaş, gül otırǵızadı.
- Damdi, tәtti, jeñsik astar әzirleydi, işimdik işpeydi.
- Alıs, jaqındağı tuis-tuwgan, ilik-juraǵattarға, sıylasqan kisilerge quttıqtaw, sälem joldaydı, sälemdeме beredi, sıbaǵa aparadı.
- Qara шаңıraqqa sälem beredi, sıbaǵa aparadı.
- Aldımen qudayı көrşige kirip, quttıqtaydı.
- Üyge kelgen adamdı quwanıştı жүzben qarısı aladı, дастарqanға шаqıradı.
- Jetimder мен panasızdarға, awruw sıraqawlar мен мүgedekterge көмек көрсетedi, qayırmdılıq jasaydı.
- Bul күni taza, бүтін ıdıstardı paydalanadı.
- Nawrız күni тек jaqsı xabarlardı ǵana taratadı, jamandıqtı aytpaydı.
- Ulıstıñ Ulı күni tuwǵandarға Nawrızǵa baylanıstı at qoyadı.

Nawrızdıq folklor

Nawrız jırı – nawrız merkesinde ayıtılattın xalıq awız әdebıyeti түrleriniñ bir salası. Jır-öleñ osı күnge layıqtalıp, madaqtaw, tilek, bata, әzil түrlerinde ayıtıldı:

Ulıs күni qazan tolsa,
Ol jılı aq mol bolar.
Ulı kisiden bata alsañ,
Sonda oljalı jol bolar...
Ulıstıñ ulı күninde
Bay şıǵadı balbırap.
Qasında jas jetkinşek

Тұлымшағы салбырап,
Келіншек шығар керіліп,
Сәукелесі саудырап,
Қыз шығады қылмиып,
Екі көзі жаудырап.

Наурыздық әдет-ғұрыптар

Қазақ Наурызды қалай қарсы алады?

Наурыз күні қазандар көжеге толады. Ауыл ақсақалдары бастаған кісілер үйлерге кезегімен кіріп, қонақ болады. Әдетте әйелдер мен балалар ыдыс ала жүреді. Өйткені үйдегі келмей қалғандардың сыбағасын беріп жіберіп отырған. Осылайша әр үйден құйып әкелген көжені өз үйінің қазанында қалған көжеге қосқан. Бұл «дәм-тұзымыз араласып, ынтымақ-бірлігіміз нығайсын, көже секілді мидай араласып, көжедей дәмді қатынаста болайық, біріміздің ырысымыз бірімізге жұғысты болсын» деген үлкен ұғымды білдіреді.

Ұлыс күні жігіт-желең, жасөспірім балалар үлкен кісілермен бірге жүріп, қарттарға қызмет етеді. Қолына су құйып, орамал ұсынып, есік ашып, табақ тартып, көже ұсынып дегендей, қалай да қариялардың ықыласына ілінуге тырысады. Наурыз күні үлкендерден бата алу үлкен мәртебе саналған.

(З. Ахметова, жазушы)

Көптеген жұрттар алаудан секіру арқылы өздерін аластау рәсімін дәстүрге енгізсе, қазақтар оттан атауды жаман ырым, әдепсіздік, отты қадір тұтпау санайды. Оның орнына шырақ жағып, оған алақанды тосу арқылы маңдай мен бет сипау жоралғысын жасаумен шектеледі. Сонымен бірге шырақ жағып, үйдің бұрыш-бұрышына от жүгіртіп, аластайды.

Аластау. Аластау немесе шырақ жағудың бірнеше мәні бар: Қыдыр атаның жолына жарық түсіру; оттауды аластау, лас және кір ниеттен тазару; үйдегі құт пен ырысты, жылу мен ошақты қадірлеу белгісі; рухани әлеммен сыйласу, оларға құрмет көрсету нышаны. Шырақтың жетеу болғаны абзал.

Ұйқыашар. Той, мереке алдындағы түнде қыз-кейіншектер жігіттер ұйықтап қалмасын деп жақсы тағамдардан «ұйқыашар» деген тамақ дайындайды. «Ұйқыашар» қыз-жігіттердің бір-біріне деген сезімі мен махаббатын арттыра түсуге себепші болған.

Tulımşağı salbırap.
Kelinşek şıǵar kerilip,
Sәwkelesi sawdırap.
Qız şıǵadı qılmıyıp,
Eki kōzi jawdırap.

Nawrızdıq әдет-ғұрыптар

Qazaq Nawrızdı qalay qarsı aladı?

Nawrız күni qazandar köjege toladı. Awıl aqsaqaldarı bастаған kisiler üylerge kezegimen kirip, qonaq boladı. Әдетте әyelder мен balalar ıdıс ala жүredi. Öytkeni üyдеgi kelmey qalǵandardıñ sıbaǵasın berip жіberip otırǵan. Osılayша әr üyden quyıp әkelgen köjeni өз üyiniñ qazanında qalǵan köjege qosqan. Bul «dәм-tuzımız aralasıp, ıntımaq-birliğimiz nıǵaysın, köje sekildi miyday aralasıp, köjedey dәмdi qatınasta bolayıq, birimizdiñ ırısımız birimizge juǵıstı bolsın» dегen uǵımdı bildiredi.

Ulıs күni jigит-jeleñ, jasөspirim balalar үlken kisilerмен birge жүrip, qarttarǵa qızmet etedi. Qolina suw quyıp, oramal usınıp, esik аşıp, tabaq tartıp, köje usınıp degendeу, qalay da qarıyalardıñ ıqılasına ilinuwge tırısadı. Nawrız күni ulkenderden bata aluw үlken мәртеbe sanalǵan.

(Z. Axmetova, jazuwşı)

Kөpтеgen jurttar alawdan sekiruw arqılı özderin alastaw rәsimin дәstүрге engizse, qazaqtar ottan attawdı jaman ırım, әdepsizdik, ottı qadir tutpaw sanaydı. Onıñ ornına şıraқ jaǵıp, oǵan alaқandı tosuw arqılı mañday мен bet sıypaw joralǵısın jasawmen शेkteledi. Sonimen birge şıraқ jaǵıp, üydiñ burış-burışına ot жүgirtip, alastaydı.

Alastaw. Alastaw nemese şıraқ jaǵuwdıñ birneşe мәni bar: Qıdır atanıñ jolina jarıq түsiruw; otawdı alastaw, las және kir niyetten tazaruw; üyдеgi qut пен ırısıtı, jıluw мен oшаqtı qadirlew belgisi; ruwxanı әlemмен sıylasuw, olarǵa qurmet көrsetuw nıшanı. Şıraqtıñ jetew bolǵanı abzal.

Uyqıaşar. Toy, mereke aldındaǵı түnde qız-keiınшекter, jigitter uyıqtap qalmasıñ dep jaқsı taǵamdardan «uyqıaşar» dегen tamaқ dayındaydı. «Uyqıaşar» qız-jigitterdiñ bir-birine dегen sezimi мен maxabbatın arttırı tüsuwge seбepші болған.

Селтемкізер. «Ұйқыашар» дайындап өздеріне құрмет көрсетіп, қызмет етіп жүрген қыздардың ішінен көңілі қалаған бір бойжеткенге жігіт сақина, сырға, білезік сияқты ескерткіш ретінде сый-сияпат ұсынады.

Белкөтерер. Қариялардың Ырыс таңын қарсы алу кезінде тамақтануына арналған мерекеге лайық ас мәзірі. Бұл әрі жұмсақ, әрі дәмді, нәрі мол қазы, сарымай, жент, қымыз, ақ ірімшік, бал тағы сол сияқты тамақтардан әзірленеді. Мұны балалары, көрші-қолаң, сыйлас кісілер әдейі дайындап әкеледі. Бұған риза болған қарттар батасын береді. Біз бұдан халқымыздың жасы үлкен адамдарды сыйлаудың, бағып-қағудың үлкен үлгісін көреміз. «Белкөтерер» қарияларға «Наурыз», «Айт» күндері әдейі тартылады.

Бастаңғы. Наурызға қатыстылығы әбден көмескіленген қазақы бір жоралғы бар. Ол – Бастаңғы. Бұл жоралғы қазір де елдің әр жерінде түрліше ұғынылады: біреулері жастардың ересектерден оңаша отырысы, ал енді бір өңірлерде қыз-келіншектердің оңаша отырысы. Алайда, бұлар қазақыланған Бастаңғының жұрнақ нұсқасы ғана. Оның түпкі сыры «Бастаңғы» сөзінің өзінде бұғулі. Қалай болғанда да, бұл әлдебір топтың оңаша отырыс жасап, мейрамдау көрінісі болып табылады, алайда «бас» пен «таңғы» сөз тіркесінен құралған бұл отырыс әуел баста «оңашалықтан» гөрі жылдағы Бас таңды қарсы алудан туындаған жоралғы болуы керек. Ал жыл бойындағы басқы таң, сол жылдың басында болатыны айтпаса да түсінікті, ендеше бұл «Қыдырды қарсы алу» секілді мифтік желеуге негізделген Наурыз таңын қарсы алуға арналған жастардың ежелгі отырыстарының бүгінде «оңаша отырмаққа» айналған түрі болуы тиіс. «Алтыбақан» ғұрпы осы «Бастаңғы» жоралғысының бір құрамдасы болуы керек.

Көпісу – қазақтың қуаныш пен қайғыдағы ниет біріктіру ырымы, ғұрпы, адамдардың бір-бірімен төс қағыстыра сәлемдесуі. Төстің өзі қазақша «көкірек» аталады да, ежелгі түркілік «көк+ірек (ырақ)», яғни «Көкке тиесілі қақпақ» (ірек, ырақ – қақпақ, мысалы: шаң+ырақ) дегенді білдіреді. Көкіректерді түйістіру арқылы, адамдардың бір-бірімен бұлайша сәлемдесуі, көкірекке ұялаған жағымды ниеттер мен бастамаларды біріктіру, молайту пиғылынан шыққан.

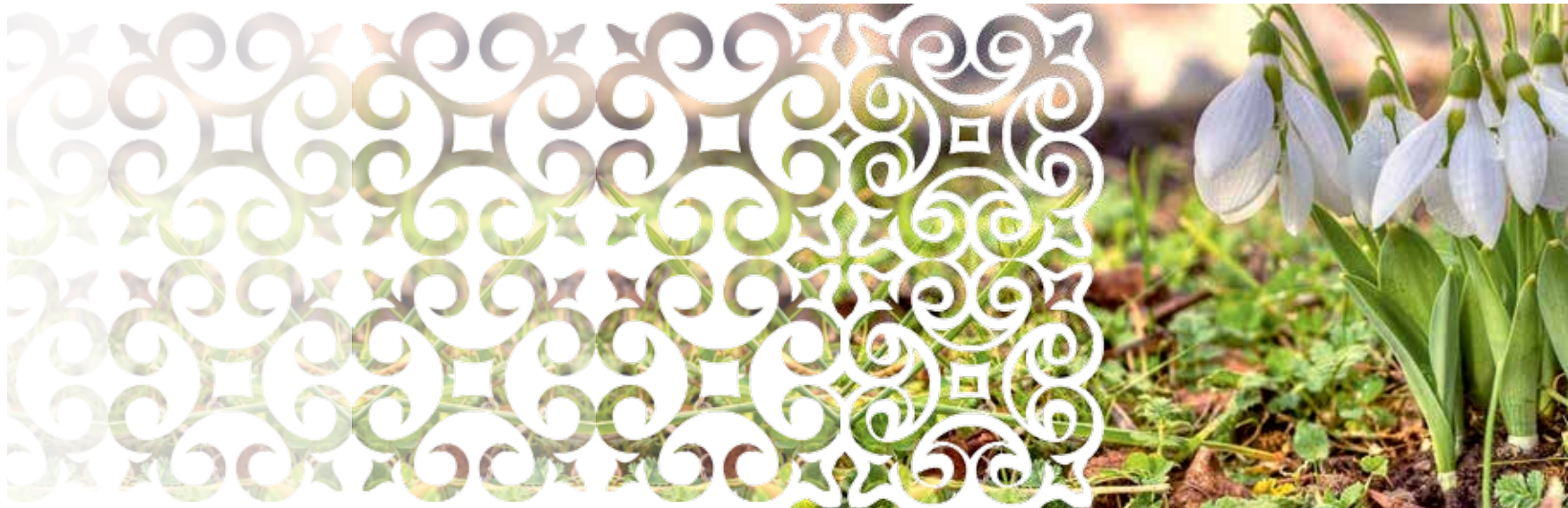
Seltetkizer. «Уйқыашар» дайындап өздеріне құрмет көрсетіп, қызмет етіп жүрген қыздардың ішінен көңілі қалаған бір бойжеткенге жігіт сақина, сырға, білезік сияқты ескерткіш ретінде сый-сияпат ұсынады.

Belköteler. Қариялардың Ырыс таңын қарсы алу кезінде тамақтануына арналған мерекеге лайық ас мәзірі. Бұл әрі жұмсақ, әрі дәмді, нәрі мол қазы, сарымай, жент, қымыз, ақ ірімшік, бал тағы сол сияқты тамақтардан әзірленеді. Мұны балалары, көрші-қолаң, сыйлас кісілер әдейі дайындап әкеледі. Бұған риза болған қарттар батасын береді. Біз бұдан халқымыздың жасы үлкен адамдарды сыйлаудың, бағып-қағудың үлкен үлгісін көреміз. «Belköteler» қарияларға «Наурыз», «Айт» күндері әдейі таратылады.

Bastaңғы. Наурызға қатыстылығы әбден көмескіленген қазақы бір жоралғы бар. Ол – бастаңғы. Бұл жоралғы қазір де елдің әр жерінде түрліше ұғынылады: біреулері жастардың ересектерден оңаша отырысы, ал енді бір өңірлерде қыз-келіншектердің оңаша отырысы. Алайда, бұлар қазақыланған Бастаңғының жұрнақ нұсқасы ғана. Оның түпкі сыры «Бастаңғы» сөзінің өзінде бұғулі. Қалай болғанда да, бұл әлдебір топтың оңаша отырыс жасап, мейрамдау көрінісі болып табылады, алайда «бас» пен «таңғы» сөз тіркесінен құралған бұл отырыс әуел баста «оңашалықтан» гөрі жылдағы Бас таңды қарсы алуудан туындаған жоралғы болуы керек. Ал жыл бойындағы басқы таң, сол жылдың басында болатыны айтпаса да түсінікті, ендеше бұл «Қыдырды қарсы алу» секілді мифтік желеуге негізделген Наурыз таңын қарсы алуға арналған жастардың ежелгі отырыстарының бүгінде «оңаша отырмаққа» айналып кеткені түсінікті. «Алтыбақан» ғұрпы осы «Бастаңғы» жоралғысының бір құрамдасы болуы керек.

Körisüw – қазақтың қуаныш пен қайғыдағы ниет біріктіру ырымы, ғұрпы, адамдардың бір-бірімен төс қағыстыра сәлемдесуі. Төстің өзі қазақша «көкірек» аталады да, ежелгі түркілік «көк+ірек (ырақ)», яғни «Көкке тиесілі қақпақ» (ірек, ырақ – қақпақ, мысалы: шаң+ырақ) дегенді білдіреді. Көкіректерді түйістіру арқылы, адамдардың бір-бірімен бұлайша сәлемдесуі, көкірекке ұялаған жағымды ниеттер мен бастамаларды біріктіру, молайту пиғылынан шыққан.

HOORUZ

Кыргыздарда жөрөлгөлүү майрамдар болгон. Эң башкысы жаңы жылды тосуу, жыл ажыратуу салты калыптанган. Тээ эзелки кытай жазмаларындагы кыргыздар жөнүндөгү баянда, атап айтканда, “Жаңы таңнааманын” кыргыздар баянында: “Кыргыздар жылдын башкы айын Айбашы дейт. Он эки айбандын атыменен аталган мүчөлөр эсебин урунушат, ар бир үч ай бир мезгил деп аталат” ж.б. деп кыргыздардын жыл эсеби, мүчөл эсеби сыяктуу астрономиялык эсепчилигинин өтө төп экенин жазып койгон. Ал эми жыл ажыратуу (нооруз) майрамы болсо, эски жыл кетип, жаңы жыл жаңырганды “Жыл ажыратуу майрамы” деп белгилешкен. Бул “Жыл ажыратуу” майрамы кийин ислам дини кабыл алынып, арап-парсы сөздөрү киргенде “Нооруз” – но (жаңы)+руз (ай) деген сөз менен алмашылып, кыргыздарда “Нооруз майрамы” деген калыптанып, “Нооруз көжө” жасап майрамдалган. Бирок дал “Жыл ажыратуу майрамы” деген сөз кыргыз айылдарынын кээ бирөөндө сакталып айтылууда. “Жыл ажыратуу”, “Нооруз майрамы” кыргыздардын улут-

NOORUZ

Kırgızlarda jörölgölüü mayramdar bolgon. Eñ başkısı jañı jıldı tosuu, jıl ajıratuu saltı kalıptangan. Tee ezelki kıtay jazmalarındağı kırgızdar jönüdüğü bayanda, atap aytkanda, “Jañı tañnaamanın” kırgızdar bayanında: “Kırgızdar jıldın başkı ayın Aybaşı deyt. On eki aybandın atımenen atalgan müçölör esebin urunuşat, ar bir üç ay bir mezigil dep atalat” j.b. dep kırgızdardın jıl esebi, müçöl esebi sıyaktuu astronomialık esepçiliginin ötü töp ekenin jazıp koygon. Al emi jıl ajıratuu (nooruz) mayramı bolso, eski jıl ketip, jañı jıl jañırgandı “Jıl ajıratuu mayramı” dep belgileşken. Bul “Jıl ajıratuu” mayramı kiin islam dini kabil alınıp, arap-parsı sözdörü kirgende “Nooruz” – no (jañı)+ruz (ay) degen söz menen almaşılıp, kırgızlarda “Nooruz mayramı” degen kalıptanıp, “Nooruz köjö” jasap mayramdalğan. Birok dale “Jıl ajıratuu mayramı” degen söz kırgız ayıldarının kee birööndö saktalıp aytıluuda. “Jıl ajıratuu”, “Nooruz mayramı” kırgızdardın uluttuk jörölgölüü mayramı bolup, bul eski jıldı uzatıp, jañı jıldı tosıp aluu mazmun kılınğan mayram bolgon. Kırgızdar “Jıl ajıratuunu” çin kuran aynda ötkörgön. “Çin kuranda

тук жөрөлгөлүү майрамы болуп, бул эски жылды узатып, жаңы жылды тосуп алуу мазмун кылынган майрам болгон. Кыргыздар “Жыл ажыратууну” чын куран айында өткөргөн. “Чын куранда чыңыртып кулун байлайт” деп жаздын башы, “жер айрылып сүт чыккан” жана жаныбарлардын ойгонгон мезгилине туура келет. Ошого “Жыл ажыратууну” бүткүл табияттын мыйзам ченемине өлчөп эсептешкен. Жана келип, чын курандын 22-күнү жазгы күн-түн теңелүү маалынын как “ажыроо” сызыгына туура келген. Кыргыздардын мындай календарлык жыл эсептөөсү азыркы замандын календарчылык эсептөөсүнө төп келип жүргөнүн айтсак болот.

“Жыл ажыратуу” (Нооруз) майрамында, үй-үйгө көжө салышып, эт-аш менен “Нооруз берүү” майрамы болгон. Көжө буудай, арпа, жүгөрү сыяктуу дандарды түктөп, кайнатып, “көжө, көжө, көлкүлдөк көжөнүн суусу мөлтүлдөк” кылып жасаган. Ага курут, айран катыктап, “жакшы көжө калганча, жаман курсак айрылсын” дешип, көжөгө курсак керип, көжөдөн канча аяк иче алышкандарын өздөрүнүн кубаттуулугу-күчтүүлүгү менен теңешип ичишкен. Көжөгө жети түрдүү даам салышкан. Ал даамдар жаңы жылда даам мол болсун деген ырым болгону менен, көжөнүн кубаттуу тамак болушуна алып келген.

Көжө ичип айттап жүргөндө ар бир дасторконго “Жыл ажыратуу майрамынын” ак баталарын берип турушкан. Андан бөлөк “Жыл ажыратууда” (Ноорузда) “аластоо” салты болуп, короо четинде алоо жагып, балдар эски чийди өрттөп (эски чийди жаздын алды менен өрттөп койсо, жаңы чий жакшы өсөт) аластаткан. Аластаганда Нооруз батасын айтып аласташкан. Өрт ар кандай нерсени тазартат. Эскини күйгүзүп салып, жаңыга алоодой жол ачат, “өрттөй” тууштуу болот деген отко сыйынуу ишенимин кыргыздар кылымдардын бери алып келе жатышат.

Кыргыздар “Жыл ажыратууда” “аластоо”, арча менен ысырыктатышып, “Нооруз айтымын” айтып, андагы ак тилек-каалоолорду “арча ысырык” менен бирге үй башына жайышкан. “Нооруз батасы” мына ушундай шарт астында айтылган майрамдык ак баталардын башы болгон.

(“Эл адабияты” сериясы)

Жыл ажыратуу (Нооруз) батасы

Алас, алас, алас,
Ар балаадан калас.
Нооруздуң ушул күнүндө,
Арча түтөп ар үйдө,

чыңырттып кулун байлайт” деп жаздын башы, “жер айрылып сүт чыккан” жана жаныбарлардын ойгонгон мезгилине туура келет. Ошого “Жыл ажыратууну” бүткүл табияттын мыйзам ченемине өлчөп эсептешкен. Жана келип, чын курандын 22-күнү жазгы күн-түн теңелүү маалынын как “ажыроо” сызыгына туура келген. Кыргыздардын мындай календарлык жыл эсептөөсү азыркы замандын календарчылык эсептөөсүнө төп келип жүргөнүн айтсак болот.

“Жыл ажыратуу” (Nooruz) mayramında, üy-üygö köjө salışıp, et-aş menen “Nooruz berüü” mayramı bolgon. Köjө buuday, arpa, jügörü sıyaktuu dandardı tüktöp, kaynatıp, “köjө, köjө, kölküldök köjönün suusu möltüldök” kılıp jasagan. Aga kurut, ayran katıktap, “jaksşı köjө kalgança, jaman kursak ayrılısın” deşıp, köjögö kursak kerip, köjödön kança ayak iče alışkandarın özdörünün kubattuulugu-küçtüülügü menen teñeşıp içişken. Köjögö jetti türdüü daam salışkan. Al daamdar jaңı jılда daam mol bolsun degen ırım bolgonu menen, köjönün kubattuu tamak boluşuna alıp kelgen.

Köjө içip ayttap jürgöndö ar bir dastorkongo “Jıl ajıratuu mayramının” ak batarın berip turuşkan. Andan bölök “Jıl ajıratuuda” (Nooruzda) “alastoo” saltı bolup, koroo çetinde aloo jagıp, baldar eski çidi örttöp (eski çidi jazdın aldı menen örttöp koyso, jaңı çi jaksşı ösöt) alastatkan. Alastaganda Nooruz batasını aytıp alastashkan. Ört ar kandy nerseni tazartat. Eskini küygüzüp salıp, jaңıga aloodoy jol açat, “örttöy” tuuştuu bolot degen otko sıyınuu işenimin kirgızdar kılımdardın beri alıp kele jatıшат.

Kirgızdar “Jıl ajıratuuda” “alastoo”, arça menen ısırıktaşıp, “Nooruz aytımın” aytıp, andağı ak tilek-kaaloolordu “arça ısırık” menen birge üy başına jayışkan. “Nooruz batası” mına uşunday şart astında ayılğan mayramdık ak bataraldın başı bolgon.

(“El adabiyatı” seriesı)

Jıl ajıratuu (Nooruz) batası

Alas, alas, alas,
Ar balaadan kalas.
Nooruzdun uşul күнүндө,
Arça түтөп ar üydө,

Шаттык күлкү жаңырып,
Шаң жаңырсын көктөмдө.
Урматына Ноорүздун,
Семизинен кой сойдук,
Дасторконго нан койдук,
Каймак менен май койдук,
Кызыл салган чай койдук,
Ар түрдүү гүлдөн чогулткан,
Аары жыйган бал койдук.
Мал-башыбыз көбөйүп,
Тоо, талаага шаң толсун.
Ак тилектер айтылып,
Арзанчылык мол болсун.
Тынчтыкта жашап элибиз,
Байлыкка толсун жерибиз.
Ынтымак ойноп ар үйгө,
Ак таңдай болсун бейлибиз.
Теңирге тообо дейли биз,
Аман болсун дилибиз.
Оомийин!

Алас, алас, алас,
Ар балаадан калас.
Жаңы кылым жалгап,
Жакшылыкка жанаш.
Эски жыл кетти,
Жаңы жыл жетти.
Айдан аман,
Жылдан эсен бололу.
Жер жарылып көк чыксын,
Желин жарып сүт чыксын.
Эгин-тегин бул жылы,
Эски жылдан көп чыксын.

Ноорүз көжөгө берген бата

Бакыттуу баш берсин,
Узун өмүр жаш берсин.
Улустун улуу күнүндө,
Уулуң консун уяга,
Кызың консун кыяга,
Дөөлөтүңдү ашырсын,
Душманың сынып басынсын,
Жөөлөгөн бели басылсын.
Менин берген бул батам,
Улуу күнгө сактап жүргөн сүр батам.
Оомийин!

Жаңы жылга бата

Жаңы жыл бакыт жыл болсун,
Кийгениң кызыл болсун.

Şattık külkü jaңırıp,
Şaң jaңırsın köktömdö.
Urmatına Nooruzdun,
Semizinen koy soyduk,
Dastorkongo nan koyduk,
Kaymak menen may koyduk,
Kızıl salgan çay koyduk,
Ar türdüü güldön çogultkan,
Aarı jıygan bal koyduk.
Mal-başıbız köböyüp,
Too, talaaga şaң tolsun.
Ak tilekter aytılp,
Arzançılık mol bolsun.
Tınçtıкта jaşap elibiz,
Baylıkка tolsun jeribiz.
İntımak oynop ar üygö,
Ak taңday bolsun beylibiz.
Teñirge toobo deyli biz,
Aman bolsun dilibiz.
Oomiin!

Alas, alas, alas,
Ar balaadan kalas.
Jaңı kılım jalgap,
Jakşılıkка janaş.
Eski jıl ketti,
Jaңı jıl jetti.
Aydан aman,
Jıldан esen bololu.
Jer jarılıp kök çıksın,
Jelin jarıp süt çıksın.
Egin-tegin bul jılı,
Eski jıldан көp çıksın.

Nooruz köjögö bergen бата

Bakıttuu baş bersin,
Uzun ömür jaş bersin.
Ulustun uluu күnүндө,
Uuluң konsun uyaga,
Kızıñ konsun kıyaga,
Döölötүңdү aşırsın,
Duşmanıñ sınıp basınsın,
Jöölögön beli basılsın.
Menin bergen bul batam,
Uluu күngö saktap жүrgön sür batam.
Oomiin!

Jaңı jılga бата

Jaңı jıl bakıt jıl bolsun,
Kigeniñ kızıl bolsun.

Өмүрүң узун болсун,
Малың ток,
Убайым, кайгың жок болсун.
Көгөн толо козу,
Желе толо кулун болсун.
Малың базарлуу,
Уулуң назарлуу,
Кызың ажарлуу,
Элиң кызырлуу болсун.
Насибин таша берсин,
Душманың кача берсин,
Кудайым узак өмүр жаза берсин.
Оомийин!

(“Эл адабияты” сериясы)

Нооруз

Абалтадан эле кыргыздарда, дүйнөнүн башка элдериндегидей эле төрт мезгилдин ар кайсы айларында өздөрүнүн салттуу майрамдары майрамдалып келинген. Алардын бири – Нооруз.

Байыркы Чыгыш элдеринде, ошошунан ичинде кыргыздарда 2000 жылдан ашуун убакыттан бери күн менен түндүн теңдешкен күнүн жаңы жыл – Нооруз же Ноороздама дешкен. Нооруз фарсы тилиндеги «нав – жаңы, руз – күн» деген сөзүнөн алынган. Ал бара-бара түрк тилдериндеги элдерге төл сөз катары өтөт. Жалган куран айы болсо, Навруз амад (жаңы күн келди). Рузи-и-мурдад (Түбөлүктүү күн келди) делип үчкө бөлүнгөн.

Нооруз – жаркыраган жаздын, жаштык жигердин, күжүрмөн эмгектин, жакшы тилек-үмүттүн, биримдүүлүктүн, таттуу, даамдуу жайыл дасторкондун майрамы. Ал элибизде өтүүчү майрамдардын эң улуусу, эң бир салтанаттуусу болгон.

Нооруз жалган куран айынын 20 сынан 21 ине караган түнү өткөрүлгөн. Ошол күндү:

“Келди Нооруз,

Болду аалам аласал,

Күндүн нуру төгүлүп,

Кылды жерди гүлдүү шаң” – дешип кыргыздар кубана тосушкан.

Бул күндү мен кыргызмын дегендин баары кары-жашына карабай чыдамсыздык менен ак эткенден так этише күтүшкөн. Алар жаңы жылга карата жаңы кийимдерди даярдашкан. Алсак, карыялар, байбичелер ак, жаштар түстүү кездемелерден кийимдерди, көйнөктөрдү тиктиришкен. Боз үйлөр тигилип, тал-теректер буталып, короо жайлар тазаланып, ар бир үйдүн ичи кут түшкөндөй түргө

Ömürün uzun bolsun,
Malın tok,
Ubayım, kaygıñ jok bolsun.
Kögön tolo kozu,
Jele tolo kulun bolsun.
Malın bazarluu,
Uuluñ nazarluu,
Kızıñ ajarluu,
Eliñ kızırloo bolsun.
Nasibiñ taşa bersin,
Duşmanıñ kaçа bersin,
Kudayım uzak ömür jaza bersin.
Oomiin!

(“El adabiati” seriesi)

Nooruz

Abaltadan ele kirgizdarda, düynönün başka elderindegidey ele dört mezgildin ar kaysı aylarında özdörünün salttuu mayramdarı mayramdalıp kelingen. Alardın biri – Nooruz.

Bayırkı Çığış elderinde, oşoşnun içinde kirgizdarda 2000 jıldan aşuun ubakıttan beri күn менен түndün теңдеşken күnүн jañı jıl – Nooruz je Nooruzdama deşken. Nooruz farsı tilindegi «nav – jañı, ruz – күn» degen sözünön alingan. Al bara-bara türk tilderindegi elderge төl söz katarı ötöt. Jalgan kuran ayı bolso, Navruz amad (jañı күn keldi). Ruzi-i-murdad (Tübölüktüü күn keldi) delip üçkö bölüngön.

Nooruz – jarkıragan jazdın, jaştık jigerdın, күjürmön emgektin, jakşı tilek-ümüttün, birimdүүлüktün, tattuu, daamduu jayıl dastorkondun mayramı. Al elibizde ötüüçü mayramdardın eñ ulusu, eñ bir saltanattusu bolgon.

Nooruz jalgan kuran ayının 20 sınan 21 ine karagan түnү ötkörülгөн. Oşol күndü:

“Keldi Nooruz,

Boldu aalam alasal,

Kündün nuru tögölüp,

Kıldı jerdi güldüü şaң” – deşip kirgizdar kubana tosuşkan.

Bul күndü мен kirgizmin degendın baarı karıjaşma karabay çıdamsızdık менен ak etkenden tak etişe күtüşкөн. Alar jañı jılga karata jañı kiimderdi dayardaşkan. Alsak, karıyalar, baybiçeler ak, jaştar түstüü kezdemelerden kiimderdi, köynöktördü tiktirişken. Boz üylör tigilip, tal-terekter butalıp, koroo jaylar tazalanıp, ar bir üydün içi kut түşкөндөy түrgö keltirilgen. Al emi ar bir üy-bölö bolso kolunda bolgon

келтирилген. Ал эми ар бир үй-бүлө болсо колунда болгон эң даамдуу, эң сыйлуу тамак-ашын Ноорузга арнаган. Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен өтө сыйлуусу, өткөрө ширелүүсү сүмөлөк менен чоң көжө болгон.

Сүмөлөк

Сүмөлөктүн келип чыгышы жөнүндө эл ичинде ар кандай уламалар айтылат. Алсак, алардын биринде: “Илгери өткөн заманда, жаркыраган жаздын алгачкы айында калкты ачарчылык каптайт. Эл ичин өлүм-житим аралайт. Жумурай журттун айласы куруп, самандай сапырылат. Эл тентийт. Тамак сурап чыркыраган балдардын үнү басылбайт. Энелердин айлалары кетип, аргалары түгөнөт. Алар ары ойлонушат, бери ойлонушат. Мындай учурда адамдан айла качып кутулбайт тура. Мээрман энелер бир ойго келишип, ар кимиси колдорунда болгон тамак-ашты ортого чыгарышат. Бирөөсү бир чымчым унун, экинчиси бир кашык майын, үчүнчүсү бир ууч талканын, дагы бирөөлөрү үч-төрт өрүктүн кагын ж.б. чогултушат. “Көп түкүрсө көл болот” дегендей көпчүлүктөн жыйылган тамак-аш казандын жарымынан болот. Ага толтура суу куюлуп, от жагылып, казан асылат. Ал кайнайын деп калганда кызыл чиедей жаш тогуз баласын ээрчиткен жесир аял келет. Ал от жагып отурган аялдарга көзүнүн жашын көлдөтө төгүп: “Айланайын, журтум, казаныңарга кошоор эчнерсем жок, мына бул тогуз жумалак таштан башка эч нерсе таппадым, жок дегенде алар тогуз балама ырыскы болуп кошо бышсын” – деп, жүз аарчысына ороп келген таштарын таптаза жууп: “Биссмиллахир рахмани рахим, жараткан Алла Таалам калайык-калкыма токчулук менен бейпилчиликте алып келсин”, – деп казанга салат. Казан бороктоп кайнай баштайт. Ак элечектүү байбичелер казанды аралаштырган сайын: “Айланайын, кудай, ушул көктөм элибизге токчулук менен бак-таалай алып келсин, журтубуз ачкачылыктан кыйналып кетти, мол түшүмдүн, берекенин, ден-соолуктун жылы болсун!” – дешип Алла Тааладан суранышат. Табы менен от жагылып, казан бүлкүлдөп кайнай берет. Курсактары ачып, чаалыккан балдардын алды кыңылдап ылап жатып уйкуга кетет. Казан таң аппак атканча кайнатылат. Ага салынган ар түркүн нерселердин буруксуган жыты каңылжарды жарат. Алар эң бир таттуу, эң бир жегиликтүү, токчулук даамданып бышат. Ал жакшылап демделип, суугандан кийин идиштерге салынат. Аны кары-жашы дебей сөөмөйлөрү менен илип

ең даамдуу, ең сыйлуу тамак-ашын Ноорузга арнаган. Жаңы жылга карата даярдалган тамактардын ичинен өтө сыйлуусу, өткөрө ширелүүсү сүмөлөк менен чоң көжө болгон.

Sümölök

Sümölöktün kelip çyгышы jөнүндө el içinde ar kandy ulamalar aytylat. Alsak, alardın birinde: “Iylgeri ötkön zamanda, jarkıragan jazdın algaçkı ayında kalktı açarçılık kaptayt. El için ölüm-jitim aralayt. Jumuray jurttun aylası kurup, samanday sapırılát. El tentit. Tamak surap çırkıragan baldardın ünü basılбайt. Enelerdin aylaları ketip, argaları түgөнöt. Alar arı oylonuşat, beri oylonuşat. Mınday uçurda adamdan ayla kaçıp kutulбайt tura. Meerman eneler bir oygo kelişip, ar kimisi koldorunda bolgon tamak-aştı ortogo çyğarışat. Biröösü bir çımçım unun, ekinçisi bir kaşık mayın, üçünçüsü bir uuç talkanın, dağı biröölörü üç-tört örüktün kağın j.b. çogultuşat. “Köp tükürsö köl bolot” degendey köpçülüktön jıyılğan tamak-aş kazandın jarımman bolot. Aga toltura suu kuyuulup, ot jagılıp, kazan asılat. Al kaynayın dep kalganda kızıl çiedey jaş toguz balasın eerçitken jesir ayal kelet. Al ot jagıp oturgan ayaldarga közünün jaşın köldötö tögüp: “Aylanayın, jurtum, kazanıñarga koşoor eçnersem jok, mına bul toguz jumalak taştan başka eç nerse tappadım, jok degende alar toguz balama ırısķı bolup koşo bışsın” – dep, жүz aarçısına orop kelgen taştarın taptaza juup: “Bissmillaxir raxmani raxim, jaratkan Alla Taalam kalayık-kalkıma tokçuluk menen beypilçilikte alıp kelsin”, – dep kazanga salat. Kazan boroktop kaynay baştayt. Ak eleçektüü baybiçeler kazandı aralaştırgan sayın: “Aylanayın, kудay, uşul köktöm elibizge tokçuluk menen bak-taalay alıp kelsin, jurtubuz açkaçılıktan kıynalıp ketti, mol түşүmdün, berekenin, den-sooluktun jılı bolsun!” – deşip Alla Taaladan suranışat. Tabı menen ot jagılıp, kazan бүlkүldöp kaynay берет. Kursaktarı açıp, çaalıкkan baldardın aldı kınıldap ılap jatıp uykuga ketet. Kazan tañ appak atkança kaynatılát. Aga salınğan ar түrkün nerselerdin buruksugan jıtı kañıljardı jarat. Alar eñ bir tattuu, eñ bir jegilikтüü, tokçuluk daamdanıp bışat. Al jakşılap demdelip, suugandan kiin idişterge salınat. Anı karı-jaşı debey sömөйлөрü menen ilip jeşet. Al bir ayga jetet. Kalk açkaçılıktan aman kalat. Anday şirelüü, külazıktuu, kasiettüü tamaktı el «sümölök» dep атаşat. Oşol jılı eldin tilegi kabil bolup, jaz jakşı bolot. Egin ömüründө çıkpaganday çıgat. Mol түşüm alınat.

жешет. Ал бир айга жетет. Калк ачкачылыктан аман калат. Андай ширелүү, күлазыктуу, касиеттүү тамакты эл «сүмөлөк» деп аташат. Ошол жылы элдин тилеги кабыл болуп, жаз жакшы болот. Эгин өмүрүндө чыкпагандай чыгат. Мол түшүм алынат. Калк токчулукка белчесиенен батат. Ошол күндөн ушул күнгө чейин ата-бабаларыбызды ачарчылыктын апатынан аман сактап калган касиеттүү сүмөлөк айык тамакка айланат”.

(Балбай Алагушев “Бабалардын мурасы”)

Нооруз айтымы

Келди Нооруз,
Болду аалам аласал,
Күндүн нуру төгүлүп
Кылды жерди гүлдүв шаң.
Өлбөгөн кулга болду жаз,
Коном десең:
мына майдан,
жаркыраган сулуv жаз.
Келди Нооруз,
Жер жашарды карасаң:
Довла байдан.
Толубатаг аласаң.
Бербесе бай,
Бар го кудай
Алып берет сыйынсаң.

Келди Нооруз
Биздер күткнo мурунтан.
Жер энебиз нан берет
Жан алыңча урунсаң.
Тилек кылгын,
Шилен бергин
Мээр төгөт сыйынсаң.

(“Кыргыздар”)

Kalk tokçulukka belçesienen batat. Oşol күндөн uşul күнгө çeyin ата-babalarıbizdi açarçılıktın apatman aman saktap kalgan kasiettüü sümölök ayık tamakka aylanat”.

(Balbay Alaguşev “Babalardın murası”)

Nooruz aytımı

Keldi Nooruz,
Boldu aalam alasal,
Kүndүн nuru tögүlүp
Kıldı jerdi güldүv şaң.
Ölbögön kulga boldu jaz,
Konom deseң:
mma maydan,
jarkıragan suluv jaz.
Keldi Nooruz,
Jer jaşardı karasaң:
Dovla baydan.
Tolubatag alasaң.
Berbese bay,
Bar go kuday
Alıp beret sıyınsaң.

Keldi Nooruz
Bizder күtknо muruntan.
Jer enebiz nan берет
Jan alıңça urunsaң.
Tilek kılгın,
Şilen bergin
Meer tögöt sıyınsaң.

(“Kırgızdar”)

NAVRO'Z

«Bu kun – farishtalar qadrlaydigan kundir, chunki shu kuni farishtalar yaratilgan. Bu kunni payg'ambarlar ham qadrlaydi, chunki shu kuni quyosh yaratilgan. Bu kunni shohlar ham qadrlaydilar, chunki bu kun yilning birinchi kunidir».

(*Abu Rayhon Beruniy. Qadim xalqlardan qolgan yodgorliklar*)

Kuldi bahorning yuzi,
Oqdi sel, erib muzi.
Chiqdi yorug' yulduzi,
Tinglagin, kulmay so'zim.

Yomg'ir yog'ib sochildi,
Turli chechak ochildi.
Inju kurtak ochildi,
Chin ipor hid burqirar.

Qish yoz bilan to'qnashdi,
Qahrga to'lib qarashdi.
Kurash uchun yaqinlashdi,
Yengaman deb olishar.

Qor va muzlar erishdi,
Tog' suvlari oqishdi.

Ko'kda bulut yurishdi,
Qayiqlardak o'ynashib.

Turli chechak ochildi,
Guldor gilam yoyildi,
Olam jannatdek bo'ldi,
Endi qaytmas sovuqlar.

Uchqur otim sho'xliq qildi,
Sho'xlik qilar yerni ko'rdi.
Ko'kni bosib bulut keldi,
Bahor seli o'ynab yog'di.
(*Mahmud Koshg'ariy*)

Bayt

O'n ikki ukak yetti aqron qisliq,
Eng ilki qo'zi, uy, arandand, quchiq.
Qur arslonma bug'doy boshi ulkar aro,
Chayon ham yoy, o'g'loq, ko'nak ham baliq.

Yana yetti yulduz bularda yuriyur,
Sakandir, o'ngay ul qurud ham yashiq.
Saqat, orzu, yalchiq yog'itek bo'lur,
To'qushdin o'sanma kizibon yoriq.

Bahor bayti

Kun hamalga kirdi esa keldi olam navro‘zi,
Kechdi bahman zamharir qish, qolmadi qori buzi.

Kun kelu ming ko‘rki ortib tirilur o‘lmush jahon,
Tong badizlab naqshi birla bezanur bu yer yuzi.

Tong otardi esnayur to‘rt bulungdin shamol, ziyo,
Kin tuzar kindik yipor yizlanur yobon yozi.

Yorligi epgun – bag‘irdin obug‘i yoshil, qizil,
Orasi butoq, yaburg‘oq, tol chechaklar tubi tuzi.

O‘rlasa bulutlari gulchirar bog‘u bo‘ston,
Tol yig‘ochlar eng solishur o‘ynayur tek qo‘y-qo‘zi.

Kirshani qor qani englik boqsa tog‘lar surati,
To‘nliqi tangsuq yipordin Rum xitoy atlas, chuzi.

Lola sag‘roqin icharda sayrar usrub sanduvoch,
Turna un tortib o‘tarda sakrashur baqlan qo‘zi.

Ko‘kda o‘ynar qo‘l solishur qug‘u qoz qil qarg‘uloch,
Yerda yugrub juft olishur os, tiying, kish, qunduzi.

Tol yig‘ochlar minbarinda to‘ti qush majlis tuzar,
Qumri, bulbul muqri bo‘lib un tuzar tun kunduzi.

Yag‘izer, ko‘k mengizlik yashnayur maydon bo‘lib,
Og‘rushim oytak chechaklar tegrasinda yulduzi.

Huru in ujmoh ichinda eng solib tahsin qilur,
Yoz uza mundog‘ g‘azallar aymishdi
Nosir Rabg‘uziy.

(Nosiruddin Burhonuddin Rabg‘uziy)

Gul uzra ko‘klamning shabnami yaxshi,
Chamanda yuz ochgan hamdami yaxshi.
Yaxshimas kechagi kundan so‘z ochmoq,
Quv nab qol, bu kunning har dami yaxshi.

Ariq labidagi har giyoh ko‘kat,
Malakday go‘zalning yuzidagi xat.
Bu sabza – loladek yuzlar tuprog‘i,
Sabzaga avaylab oyoq qo‘y g‘oyat.

Lola yuzin yuvdi yog‘ingar ko‘klam,
Limo-lim qadahga qo‘l uzat bardam.
Bukun sen sayr etgan ushbu ko‘katlar,
Erta tuprog‘ingdan unar jambuljam.

Na issiq, na sovuq, chiroyli bahor
Bulut gul yuzidan yuvadi g‘ubor.
Sariq gulga bulbul yurak tilidan
Faryod qilib deydi: «May ichmoq darkor!»
(Umar Hayyom)

Ey yuzung bog‘i nasimida havoyi navro‘z,
La‘li tojing bo‘lub ul bog‘da bo‘stonafro‘z.

Zulfi ruxsor ila komimg‘a meni yetkursang,
Har tuning qadr o‘lubon, har kuning o‘lsun navro‘z.

Ko‘nglim ul lu‘bat iligida giriftor o‘lmish,
Qushni ul nav‘iki la‘b ahli qilur dastomuz.

Dardi hajringda kuyar ko‘nglum o‘z holimg‘a,
Kishisizlikdan o‘zumdurmen o‘zimga dilso‘z.

Dahr zolig‘a ko‘ngul bermaki, Rustamlarni,
Makr ila ayladi ojiz bu sitamgora ajuz.

Ko‘k jafosidin o‘lur xobgohing bo‘z tufrog‘,
Bo‘lsa ostingda sipehr ashhabi yanglig‘ ko‘k bo‘z.

Ey, Navoiy, senu Xusrav bila Jomiy tavri
San‘atu rangni qo‘y, so‘zda kerak dard ila so‘z.
(Alisher Navoiy)

Bahor ayyomidur dog‘i yigitlikning avonidur,
Ketur, soqiy, sharobi nobkim – ishrat zamonidur.

Gahi sahro uzori lola shuklidin erur gulgun,
Gahi Sahni chaman gul chehrasidan arg‘uvoniydur.

Yana Sahni chaman bo‘ldi munaqqish rangi
gullardin,
Magarkim sun‘ining naqqoshiga rang imtihonidur.

Yuzung, ey sarv, jonim gulshaning toza gulzori,
Qadding, ey gul, hayotim bog‘ining sarvi ravonidur.

Neyerda bo‘lsang, ey gul, andadur chun joni
Boburning,
G‘aribing‘a tarahhum aylakim, anda jonidur.
(Zahiriddin Muhammad Bobur)

Yana bahor keldi, yana qalb yonar,
Yana gul pallasi, yana ishq fasli.
Uzoqliklar sari ko‘ngil talpinar,
Yana ichda jo‘shar hislarning masti.

Ufqlar imlaydi, ko‘k ham, bulut ham,
Gunafsha ko‘zida yonar jonli his.
Daraxtlarga guldan toj qo‘ygan ko‘klam,
Ishqim yupatsa-chi! Yo‘q, mendan olis!

Ariqlarda lim-lim oqadi sho‘x suv,
Yo‘q, suv emas, oqar jonli, hur qo‘shiq.
Bog‘larni quchgan bir oltin uyqu,
Har yonda go‘zallik, har yon baxt to‘liq.

Gullar, maysalar, bijildoq suvlar-
Kelinchak bahorning sepidir bular.
Cheksiz osmonning moviy oynasi
Shamollar momiq bulutla surtar...

Baxmal yo‘llarida biz kezdik ohista,
Olmazorlarda yotdik, dam oldik...
Oppoq gul og‘ochlar bizga shamsiya,
Yosh, sho‘x hislarni biz kuyga soldik.

Gullar, maysalar, bijildoq qushlar,
Yarashadi kezish, sevish, quchishlar...
(Oybek)

Xalq qo‘shiqlari bahor ta‘rifida

Chaman-chaman ochilar
Bahor chog‘i gullola,
Gulni yaxshi ko‘radi
Katta-kichik – har bola.

Ana, ana gullola-e, gullola,
Ochilibdi gullola-e, gullola,
Keling, tering, gullola-e, gullola!

Hilolajon, Hilola,
Tog‘ boshi to‘la lola.
Qani, chiqib bir dona
Terib oling-chi, bola.

Keldi bahorning yomg‘iri
Nag‘mayu sharru shur qilib,
Shu‘lasini yaraqlatib,
Chaqmog‘ini chaqirlatib,
Keldi bahorning yomg‘iri
Nag‘mayu sharru shur qilib.

Ketgan qushlar uzoqdan
Yana bizga qaytadi,
Kurtak ochgan shoxlarda
Sayrab qo‘shiq aytadi.

Otqulog‘u otquloq,
Tagida o‘ynar buloq.

Boychechak

Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayroni.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayroni.
Qattiq yerdan qazilib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!
Boychechakni tutdilar,
Tut yog‘ochga osdilar.
Qilich bilan chopdilar,
Baxmal bilan yopdilar.
Qattiq yerdan qazilib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!
Og‘ritmang-o, og‘ritmang,
Bolalarni javratmang.
Boychechagim bolasi,
Qulog‘imda donasi,
Donasin olay desam,
Chiqib qoldi onasi.

Qattiq yerdan qazilib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!
Boychechagim boylandi,
Ko‘chama-ko‘cha aylandi.
Boychechagim ko‘k somsa
Cho‘ntaklarga joylandi.
Qattiq yerdan qazilib chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!
Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayroni.
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayroni.
Qattiq yerdan tatalab chiqqan boychechak,
Yumshoq yerdan yumalab chiqqan boychechak!
Sen bizlarning to‘ng‘ich go‘zal qizimiz,
Bizga qarab jilmaysang-chi, hoy, chechak!

Yakkaxon: – Qattiq yerdan qatrab chiqqan boychechak!

X o r: – Boychechak!
Boychechak!

Yakkaxon: – Yumshoq yerdan yugurib chiqqan boychechak!

X o r: – Boychechak!
Boychechak!
Yakkaxon: – Boychechagim hillodir,
Hamyon to‘la tillodir.
X o r: – Boychechak!
Boychechak!
Yakkaxon: – Aqira-aqir,
Hamyon to‘la paqir!
X o r: – Boychechak!
Boychechak!
Yakkaxon: – Boychechagim boylandi,
Qozon to‘la ayroni,
Ayroningdan bermasang,
Qozonlaring vayroni.
X o r: – Boychechak!
Boychechak!
Yakkaxon: – Boychechakni tutdilar,
Tut yog‘ochga osdilar,
Baxmal bilan yopdilar,
Qilich bilan chopdilar.
X o r: – Boychechak!
Boychechak!

Boychechagim bolasi,
Qulog‘ida donasi.
Donasini olaylik,
Yugurib chiqsin onasi.
Boychechagim, boychechak,
Qo‘limda ko‘p boychechak.
Boychechagim, boychechak,
Terdim to‘la bir etak.
Boychechagim asldar,
Bahor faslin vasfidir.
Boychechagim, boychechak,
Qo‘limda ko‘p boychechak.

Boychechagim hillolik,
Hamyon-hamyon tillolik.
Hamma bozor – bir bozor,
Tevarak cheti lolazor.

Lolazor xazon bo‘libdi,
Olimqul juvon o‘libdi.
Bala-bala-bum, boychechak,
Bala-bala-bum, boychechak.

Baka-baka-bum, boychechak,
Baka-baka, boy tilla.

Boryaptilar boy bilan,
Quyong qochdi toy bilan.
Qozonga yog‘ soldingizmi?
Uyma cho‘zma qildingizmi?
Uymangizdan uyib oldik,
Cho‘zmangizdan cho‘zib oldik.

Boychechagim hillodir,
Hamyon-hamyon tillodir,
U bozoru bu bozor,
O‘rtasida lolazor.
Lolazor xazon bo‘pti,
Imomqul imom bo‘pti,
Baka-buldur-bang, boychechak.

Sumalak

Sumalakjon, sumalak,
Men senga jonim halak,
Sumalak qadim ovqat,
Uni pishirib berish,
An’anaviy bir odat.

Bug‘doyni avval olib,
Taxtaga yayratzimiz,
Haftalab suvni sepib,
Bahorday yashnatamiz.

Tayyor bo‘lgach bug‘doyjon,
Yanchib-yanchib ezilar.
Suvi siqib olinib,
Dosh qozonga solinar.

Yayrab-yayrab momolar,
Qozonni kovlab turar,
Usma tortgan qiz-juvon,
Sho‘x qo‘shiq kuylab turar.

Qora qoshli qizaloq,
Yo‘llaringga men mushtoq,
Sumalak bir bahona,
Mendan ketmagin yiroq.

Sumalaklar qo‘yibsiz,
Qiz-juvonni yig‘ibsiz,
To‘y o‘chokda o‘t yoqib,
Dosh qozonlar osibsiz.

Sumalakjon, sumalak,
Men senga jonim halak,
Sen pishib chiqqaningda,
To‘yib-to‘yib bir yalay.

Bahorning elchisisan
Taomning bongchisisan,
Mo'l-ko'llik darakchisi,
Sumalakjon, sumalak.

Boychechak chiqibdi, bugun navro'z ekan

Boychechak chiqibdi, bugun Nazro'z ekan,
Hamma bir-biriga jigar so'z ekan,
Olam ham barobar kecha-kunduz ekan,
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan.

Yangi yilingiz muborak bo'lsin, hoy bobo.
Yangi yilingiz muborak -bo'lsin, oy momo.
Yangi yilingiz muborak bo'lsin, hoy ona.
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan.

Hoy, bog'bon bobo, niholga bersin baraka.
Hoy, dehqon bobo, dalangga bersin baraka.
Hoy, cho'pon bobo, qo'rangga bersin baraka.
Boychechak chiqibdi, bugun Navro'z ekan.

Yomg'ir yog'aloq

Yomg'ir yog'aloq,
Momom to'g'aloq,
Yomg'ir tinganda,
Chiqar kamalak.

Yomg'ir yog'aloq,
Echki chaqaloq,
Boyning o'g'lining
Qorni dumaloq.

Yomg'ir yog'aloq,
Yam-yashil o'tloq,

Endi ekinlar,
Chiqarar quloq.

Maqollar

Kun g'amini sahar ye,
Yil g'amini bahor ye.

Navro'zdan so'ng qish bo'lmas,
Mizondan so'ng yoz bo'lmas.

Yaxshi odam ko'zidan ma'lum,
Yaxshi yil navro'zidan.

Yaxshi yil bahoridan ma'lum,
Yaxshi kun saharidan.

Yaxshi kelsa hut,
Kadi – kadi sut.
Yomon kelsa hut,
Qaqshab qolgan put.

Yaxshi kelsa hutni ko'ring,
Xurma-xurma sutni ko'ring.

Qishning qori-yozga (bahorga) dori.

Hut kirdi, yer ostiga dud kirdi.

НӘҮРҮЗ

Нәүрүз, фарсыларның кояш (шәмсия) календаре буенча, – яңа ел бәйрәме. Көн белән төн тигезләшкән вакытка, яңа стиль белән 20-21 мартка туры килә. Себер һәм Әстерхан татарларында әле дә бәйрәм ителә. Аларда Нәүрүз атамасы фарсыча «хәмәл» (март) сүзеннән «әмәл»гә әйләнгән. Себер татарларында бәйрәм көнне атка атланып авыл әйләнү, бала-чагага кәнфит, прәннек өләшү гадәте яшәп килә. Әстерхан татарларында басуга чыгып намаз уку, йола боткасы ашау гадәте калган. Борын заманда Идел-Урал буенда яшәүче татарлар арасында да бәйрәм ителгән: шәкертләр өйдән өйгә кереп мөнәжәтләр һәм шигырьләр сөйләп йөргән, аларга күчтәнәч яисә акча биргәннәр. 1990 еллардан Нәүрүз татар халкында яңадан бәйрәм ителә башлады.

«Нәүрүз», «Йомырка бәйрәм»нәре

Әүвәл заманнарда да балалар рәхәтләнеп күнел ача торган бәйрәмнәр уздырыла иде микән? Әлбәттә, ул чорларда да заманына күрә үз бәйрәмнәре, күнел

НӘҮРҮЗ

Nәүrüz, farsılarınıy koyaş (şəmsiya) kalendare buença, – yaña el bəyrəme. Kön belən tön tigezləşkən vakıtka, yaña stil belən 20-21 martka turı kilə. Seber həm Əsterxan tatarlarında əle də bəyrəm itelə. Alarda Nәүrüz ataması farsıça «xəməl» (mart) süzennən «əməl» gə əyləngən. Seber tatarlarında bəyrəm könnə atka atlanıp avıl əylənü, bala-çagaga kənfıt, prənnək öləşü gadəte yaşəp kilə. Əsterxan tatarlarında basuga çıgıp namaz uku, yola botkası aşau gadəte kalgan. Borın zamanda İydel-Ural buenda yaşəüçe tatarlar arasında da bəyrəm itelgən: şəkertlər öydən öygə ke-rep mönəjətlər həm şigirlər söyləp yörgən, alarga küçtənəç yaisə akça birgənnər. 1990 ellardan Nәүrüz tatar xalkında yañadan bəyrəm itelə başladı.

«Nәүrüz», «Yomırka bəyrəm»nəre

Əüvəl zamannarda da balalar rəxətlənəp күнел ача torgan bəyrəmnər uzdırıla ide mикән? Әlbəttə, ul çorlarda da zamanına күrə üz bəyrəmnəre, күнел ачу-

ачулары булган. Шуларның берсе – Нәүрүз бәйрәме. Ул яз көне, карлар эреп, гөрләвекләр аккан чорда, 21 мартта уздырыла торган булган. «Нәүрүз» сүзе татарларга фарсы теленнән кәргән һәм «яңа көн» дигән мәгънәне белдерә. Бу бәйрәмне безнең бабаларыбыз «яңа көн», ягъни яңа елны каршы алу бәйрәме буларак үткәргәннәр. (Аптырашта калмагыз, элек төрки халыклар: татарлар, үзбәкләр, казакълар, азәрбайжаннар һәм башкалар яңа ел башын 21 марттан исәпләгәннәр.)

Нәүрүзнең нинди тәртиптә уздырылуын олы кешеләр болай сөйләләр: көн туу белән урамга чыгып китәсең. Анда бүтән малайлар жыелып та өлгергән. Барың бергә авыл башына китәсең һәм иң кырый йортка барып керәсең. Бәйрәмнең бөтен йоласына туры китереп, керә-керешкә исәнлек-саулык сорашып, хужаларны бәйрәм белән котлыйсың. Хужаларны сәламләүнең махсус такмаклары була, шуларны әйтәсең.

Әйттик, берез:

Ач ишеген, керәбез,
Нәүрүз әйтә киләбез,
Аш-сый көтеп торабыз, – ди.

Икенчесе:

И Иш бабай, Иш бабай,
Мич башыннан төш, бабай,
Капчык авызын чиш, бабай,
Бер тиен акча бир, бабай,
Нәүрүз мөбарәк булсын! – ди.

Өченчесе:

Нәүрүз әйттек без сезгә,
Хакын бирегез безгә:
Яшегез житсен йөзгә,
Малыгыз артсын көзгә,
Нәүрүз мөбарәк булсын, – ди.

Хужалар шат: «Әйдәгез, рәхим итегез», – дип «биеп кенә» йөриләр.

Өстәлгә без – нәүрүзчеләр өчен тәм-томнар да пешереп куелган. Хужа шуларны безгә тарата. Күчтәнәчләр таратылгач: «Ярый, булды: бу!» – дип кенә өйдән чыгып китеп булмый бит инде, хужаларның да күңелен күрү кирәк. Тотынасың шунда төрле кызыклы такмак-такмазалар «сибәргә», бәет әйтергә.

Йоланың бөтен рәвешен китереп үтәгәч, хужаларга «концерт» та күрсәткәч, рәхмәт әйтеп, изге теләкләр белән чыгып китәсең. Шулар рәвешчә бөтен авылны йөрәп чыккач, бер төшкә жыелып күчтәнәчләрне барлый башлыйсың: кемгә нәрсә биргәннәр, күпме биргәннәр. Китә сыйлашулар, уенкөлке, ыгы-зыгы... Кояш баегач кына өйгә кайтасың.

лары булган. Шулариң берсе – Нәүрүз бәйрәме. Ул яз көне, карлар эреп, гөрләвекләр аккан чорда, 21 мартта уздырыла торган булган. «Нәүрүз» сүзе татарларга фарсы теленнән кәргән һәм «яңа көн» дигән мәгънәне белдерә. Бу бәйрәмне безнең бабаларыбыз «яңа көн», ягъни яңа елны каршы алу бәйрәме буларак үткәргәннәр. (Аптырашта калмагыз, элек төрки халыклар: татарлар, үзбәкләр, казакълар, азәрбайжаннар һәм башкалар яңа ел башын 21 марттан исәпләгәннәр.)

Нәүрүзнең нинди тәртиптә уздырылуын олы кешеләр болай сөйләләр: көн туу белән урамга чыгып китәсең. Анда бүтән малайлар йөзгә та өлгергән. Барың бергә авыл башына китәсең һәм иң кырый йортка барып керәсең. Бәйрәмнең бөтен йоласына туры китереп, керә-керешкә исәнлек-саулык сорашып, хужаларны бәйрәм белән котлыйсың. Хужаларны сәламләүнең махсус такмаклары буга, шуларны әйтәсең.

Әйттик, берез:

Ач ишеген, керәбез,
Нәүрүз әйтә киләбез,
Аш-сый көтеп торабыз, – ди.

Икенчесе:

И Иш бабай, Иш бабай,
Мич башыннан төш, бабай,
Капчык авызын чиш, бабай,
Бер тиен акча бир, бабай,
Нәүрүз мөбарәк булсын! – ди.

Өченчесе:

Нәүрүз әйттек без сезгә,
Хакын бирегез безгә:
Яшегез житсен йөзгә,
Малыгыз артсын көзгә,
Нәүрүз мөбарәк булсын, – ди.

Хужалар шат: «Әйдәгез, рәхим итегез», – дип «биеп кенә» йөриләр.

Өстәлгә без – нәүрүзчеләр өчен тәм-томнар да пешереп куелган. Хужа шуларны безгә тарата. Күчтәнәчләр таратылгач: «Ярый, булды: бу!» – дип кенә өйдән чыгып китеп булмый бит инде, хужаларның да күңелен күрү кирәк. Тотынасың шунда төрле кызыклы такмак-такмазалар «сибәргә», бәет әйтергә.

Йоланың бөтен рәвешен китереп үтәгәч, хужаларга «концерт» та күрсәткәч, рәхмәт әйтеп, изге теләкләр белән чыгып китәсең. Шулар рәвешчә бөтен авылны йөрәп чыккач, бер төшкә йөзгә күчтәнәчләрне барлый башлыйсың: кемгә нәрсә биргәннәр, күпме биргәннәр. Китә сыйлашулар, уенкөлке, ыгы-зыгы... Кояш баегач кына өйгә кайтасың.

Ярый, хуш. Нәүрүз узып китә, сукага төшәр алдыннан – Сабан туйлары. Ул узуга, халык сабанга төшә. Жирләр сөреләп бетүгә, балаларга тагын кызыклы манзара башлана. Анысы «Йомырка бәйрәме» дип атала. Аны уздыру тәртибе беркадәр «Нәүрүз»гә охшаган: иртә белән авыл балалары бергә жыелып өй борынча йөрисең. Барып керәсең берәүнең ишегалдына да дәррәү такмакый башлайсың:

Әби-бабай, өйдәме сез,
Бер йомырка бирәмсез?
Бер йомырка бирмәсәгез,
Тимерчегә барырмын,
Тимер тукмак алырмын,
Чүлмәгеңне ярырмын.

Шунда йомырка тутырылган чүлмәкме, тубалмы күтәрәп хужа килеп чыга. «Хуш килдегез, оланнар, мәгез, сыйланыгыз!» – дип, һәмәсенә пешкән йомырка өләшәп чыга. *Шуннан:*

Тавыгың салып утырсын,
Иләк-иләк тутырсын,
Чиләк-иләк тутырсын,
Йомыркагыз күп булсын, –

дип, рәхмәтләр әйтеп чыгып китәсең. Шулар рәвешчә авылны йөрәп чыгып, байтак йомырка жыйгач, атлайсың басуга, «Йомырка уены» уйнарга. Сөргән жир өстенә йомыркаларны тезеп куясың да йон яки чүпрәк туп белән чиратлап шуларга ыргытасың. Тубың кайсы йомыркага тисә, ул синеке була. Шулар рәвешчә йомыркалар алынып беткәнчә уйныйсың да, китә санап: кем күпме откан? Иң күп йомырка жыйган кеше жинүче була. Аннан соң башлана йомырка белән сыйланулар. Туйганчы ашагач, калганнарын сөргән жир өстенә чәчеп калдырасың. Аның йоласы шулай, әгәр дә басуга йомырка ыргытсаң, башактагы орлыклар йомырка кадәрле булып үсә, имеш.

Бу бәйрәм узгач, авыл халкы чәчүгә төшә. Чәчүләрдән соң балаларны тагын бер кызыклы тамаша көтә. Анысы «карга боткасы», яки «карга туе» дип атала. Ул үзә бөтен авыл халкы бәйрәме булса да, аны оештыру күбрәк бала-чагага тапшырыла. «Карга боткасы» буласы көнне иртә белән бер төркөм булып жыеласың да китәсең урам буйлап. Карганың канат какканына охшатып кулларыңны жылпи-жылпи бертуктаусыз кычкырып такмакыйсың:

Карга әйтә: «Кар, кар,
Туем житте – бар, бар!
Ярма, күкәй алып бар,
Сөт-маеңны тагын ал!
Бар, бар, бар!» – дисең.

Ярый, хуш. Нәүрүз узып китә, сукага төшәр алдыннан – Сабан туйлары. Ул узуга, халык сабанга төшә. Жирләр сөреләп бетүгә, балаларга тагын кызыклы манзара башлана. Анысы «Йомырка бәйрәме» дип атала. Аны уздыру тәртибе беркадәр «Нәүрүз»гә охшаган: иртә белән авыл балалары бергә йеләп өй борынча йөрисең. Барып керәсең берәүнең ишегалдына да дәррәү такмакый башлайсың:

Әби-бабай, өйдәме сез,
Бер йомырка бирәмсез?
Бер йомырка бирмәсәгез,
Тимерчегә барырмын,
Тимер тукмак алырмын,
Чүлмәгеңне ярырмын.

Шунда йомырка тутырылган чүлмәкме, тубалмы күтәрәп хужа килеп чыга. «Хуш килдегез, оланнар, мәгез, сыйланыгыз!» – дип, һәмәсенә пешкән йомырка өләшәп чыга. *Шуннан:*

Тавыгың салып утырсын,
Иләк-иләк тутырсын,
Чиләк-иләк тутырсын,
Йомыркагыз күп булсын, –

дип, рәхмәтләр әйтеп чыгып китәсең. Шулар рәвешчә авылны йөрәп чыгып, байтак йомырка жыйгач, атлайсың басуга, «Йомырка уены» уйнарга. Сөргән жир өстенә йомыркаларны тезеп куясың да йон яки чүпрәк туп белән чиратлап шуларга ыргытасың. Тубың кайсы йомыркага тисә, ул синеке була. Шулар рәвешчә йомыркалар алынып беткәнчә уйныйсың да, китә санап: кем күпме откан? Иң күп йомырка жыйган кеше жинүче була. Аннан соң башлана йомырка белән сыйланулар. Туйганчы ашагач, калганнарын сөргән жир өстенә чәчеп калдырасың. Аның йоласы шулай, әгәр дә басуга йомырка ыргытсаң, башактагы орлыклар йомырка кадәрле булып үсә, имеш.

Бу бәйрәм узгач, авыл халкы чәчүгә төшә. Чәчүләрдән соң балаларны тагын бер кызыклы тамаша көтә. Анысы «карга боткасы», яки «карга туе» дип атала. Ул үзә бөтен авыл халкы бәйрәме булса да, аны оештыру күбрәк бала-чагага тапшырыла. «Карга боткасы» буласы көнне иртә белән бер төркөм булып йеләсәң да китәсең урам буйлап. Карганың канат какканына охшатып кулларыңны жылпи-жылпи бертуктаусыз кычкырып такмакыйсың:

Карга әйтә: «Кар, кар,
Туем житте – бар, бар!
Ярма, күкәй алып бар,
Сөт-маеңны тагын ал!
Бар, бар, бар!» – дисең.

Шулай бөтен авылга сөрән салып чыккач, карты-яше, баласы-чагасы – барысы да итен, маен, ипи-тозын, йомыркасын алып, су буендагы болынга жыела. Асалар казан, пешерәләр ботка. Ашыйлар-эчәләр, калган азыкларны елгага, яр буйларына чөчеп калдыралар, янәсе, жир-су да сыйдан авыз итсен. Аннан китә инде су сибешүләр. Барысы да лычма су булса да, «Нигә миңа су сиптең?» дип, беркем дә үпкәләми, чөнки йоласы шулай: «карга боткасы»нда су сибешеп уйнасаң, жәй көне яңгырлар житәрлек ява, игеннәр мул була, диләр.

Күрәсез, әүвәл заманнарда да балалар өчен күңелле бәйрәмнәр булган. Шунысы кызыклы: аларда безнең борынгы бабаларыбызның уй-хыяллары, табигатькә һәм тормышка карашлары ачык чагыла. Әйтик, өй саен кереп теләкләр теләү, табигать кочагында ботка пешерү, «йомырка уены» уйнау һәм калган ризыкларны жиргә, суга сибеп калдырулар борынгы бабаларыбызның табигатькә һәм дөньяга хыяллы карашта булуларын, табигатькә багышлап йола бәйрәмнәре уздырсаң, аны сыйлап «күңелен күрсәң», ул кешеләргә мәрхәмәтләрәк булып дигән ышану белән яшәгәннәрен ачык сиземләргә була. Алар безгә борынгы бабаларыбызның көнкүрешен, уй-хыялларын, рухи гормышын ачыкларга; кешелек жәмгыятенә рухи һәм ижтимагый карашларының үсеш юлын күзалларга ярдәм итәләр.

Нәүрүз айтү, яңа ел теләкләре

Торыгыз, тор, хужалар!
Нәүрүз житте, беләмсез?
Нәүрүзчеләр килде сезгә,
Ни сөенче бирәсез?
Нәүрүз, нәүрүз, хужалар!
Ага, эне, жиңгәләр!
Нәүрүз өйгә иңгәләр,
Нәүрүз мөбарәкбад.

Килә нәүрүз даулап, шаулап, булсын.
Бәхет, муллыклар яулап,
Синең өеңә, түтәй.
Нәүрүз!
Казылык, ярма, сөт, күкәй,
Кызганма әле, түтәй!
Нәүрүз!

Нәүрүз, абыз түткәем!
Бир маен, ипекәен.

Şulay böten avılga sörən salıp çıkkaç, kartı-yaşe, balası-çagası – barısı da iten, maen, ipi-tozın, yomırkasın alıp, su buendagı bolınga jıela. Asalar kazan, peşerələr botka. Aşyılar-eçələr, kalğan azıklarnı elgaga, yar buylarına çəçep kaldıralar, yanəse, jir-su da sıydan avız icen. Annan kitə inde su sibeşülər. Barısı da lıçma su bulsa da, «Nigə miña su sipteñ?» dip, berkem də üpkələmi, çönki yolası şulay: «karga botkası»nda su sibeşep uynasañ, jəy köne yañğırlar jitərlek yava, igennər mul bula, dilər.

Küräsez, әүvәl zamannarda da balalar öçen küñelle bəyrəmnər bulgan. Şunısı kızıklı: alarda bezneñ borıngı babalarıbızñıñ uy-xıyalları, tabigətkə həm tormıška karışları açık çagıla. Əytik, öy saen kerep teləklər teləü, tabigət koçağında botka peşerü, «yomırka uenı» uynau həm kalğan rizıklarnı jirgə, suga sibep kaldırular borıngı babalarıbızñıñ tabigətkə həm dönyəga xıyalıy karaşta buluların, tabigətkə bağışlap yola bəyrəmnəre uzdırsañ, anı sıylap «küñelen kürsəñ», ul keşelərgə mərхәмәtleräk bulır digən ışanu belən yaşəgənnären açık sizemlərgə bula. Alar bezgə borıngı babalarıbızñıñ könküreşen, uy-xıyalların, ruxi gormışın açıklarga; keşelek jəmgıyateneñ ruxi həm ijtimagıy karaşlarımñ üşeş yulın küzallarga yardəm itələr.

Näürüz aytü, yaña el teläkläre

Torıgız, tor, xujalar!
Näürüz jitte, beləmsez?
Näürüzçelər kilde sezgə,
Ni söençe biräsez?
Näürüz, näürüz, xujalar!
Aga, ene, jıñgələr!
Näürüz öygə iñgələr,
Näürüz möbarəkbad.

Kilə näürüz daulap, şaulap, bulsın.
Bəxet, mullıklar yaulap,
Sineñ öeñə, tütəy.
Näürüz!
Kazılık, yarma, söt, күкəy,
Kızganma əle, tütəy!
Näürüz!

Näürüz, abız tütkäem!
Bir maen, ipekəen.

Бирмәсән, тартып алырмын,
Чүлмәкләрең ярырмын!
Нәүрүз!

Нәүрүз, нәүрүз,
Нәүрүз, хужалар!

Котлы, мөбарәк булсын,
Тормыш түгәрәк булсын,
Мал-туарыгыз артсын,
Колынарныгыз чапсын,
Игеннәрегең бик уңсын,
Күкәй кебек тук булсын,
Нәүрүз, нәүрүз...

Пич, пич, пич, бабай,
Пич башыннан төш давай.
Пич башыннан төшмәсән,
Илле тиенеңне давай!

Әй Иш бабай, Иш бабай,
Пич башыннан төш, бабай,
Пич башыннан төшсән, бабай,
Берсәк акча бир, бабай.
Өч тиен бирсән, аз булып,
Ун тиен бирсән, күп булып,
Биш тиен бирсән, таман булып.

Мә-ә, мә-ә,
Куйларыгыз күп булсын;
Му-у, му-у,
Сыерыгыз сөт бирсен,
Бозавыгыз булсын;
Кыйтак, кыйтак,
Тавыкларыгыз йомырка салсын,
Чебиләр чыгарсын.
Га-га-га,
Казларыгыз күп булсын,
Ястык-түшәк жыегыз,
Аягым жиңел булсын.
Тр-р, пр-р,
Умарталарыгыз бал бирсен,
Мине чәй эчәргә чакырыгыз.
Абыстай каба төптә жеп эрләсен,
Миңа ыштан тексен.
Абзый чабата тукысын,
Миңа да бер киём бирсен.

Birmäsən, tartıp alırım,
Çülmäkläreñ yarırım!
Nävürüz!

Nävürüz, nävürüz,
Nävürüz, xujalar!

Kotlı, möbarək bulsın,
Tormış tügärək bulsın,
Mal-tuarıgız arcsın,
Kolınnarıgız çapsın,
İgennəregeñ bik uñsın,
Kükəy kebek tuk bulsın,
Nävürüz, nävürüz...

Piç, piç, piç, babay,
Piç başınnan töş davay.
Piç başınnan töşmäsən,
İlle tieneñne davay!

Әу İş babay, İş babay,
Piç başınnan töş, babay,
Piç başınnan töşsən, babay,
Bersək akça bir, babay.
Öç tien birsən, az bulır,
Un tien birsən, küp bulır,
Biş tien birsən, taman bulır.

Mә-ә, мә-ә,
Kuylarıgız küp bulsın;
Mu-u, mu-u,
Sıerıgız söt birsen,
Bozavıgız bulsın;
Kıytak, kıytak,
Tavıklarıgız yomırka salsın,
Çebilər çıgarsın.
Ga-ga-ga,
Kazlarıgız küp bulsın,
Yastık-tüşək jıegız,
Ayagım jınel bulsın.
Tr-r, pr-r,
Umartalarıgız bal birsen,
Mine çäy eçärgä çakırıgız.
Abıstay kaba töptä jep erläsen,
Miña ıştan tekсен.
Abzıy çabata tukısın,
Miña da ber kiём birsen.

Балаларыгыз күп булсын.
Минем кебек йомырка жыеп йөрсен.
Хуш-сау булыгыз!

Карак кермәсен,
Көчкеләреге карак жибәрмәсен,
Аягым жиңел булсын,
Туарларыгыз күп булсын,
Кайгы-хәсрәт күрмәгез!..

Нардуган, нардуган,
Нардуган, хужалар,
Котлы, мөбарәк булсын,
Тормыш түгәрәк булсын,
Мал-туарыгыз артсын,
Колынарныгыз чапсын,
Игеннәреге бик уңсын,
Күкәй кебек тук булсын,
Нардуган, нардуган!

Сөрән салулар

Чәчү йомыркасы жыйганда

Әби-бабай, өйдәме сез?
Бер йомырка бирәмсез?
Бер йомырка бирмәсәгез,
Тимерчегә барырман,
Тимер тукмак алырман,
Чүлмәгеңне ярырман.
Бер йомырка бирсәң,
Тавыгың салып утырсын,
Иләк-иләк тутырсын,
Чиләк-чиләк тутырсын,
Йомыркагыз күп булсын.
Кыт-кытыйк! Кыт-кытыйк!

Чеби, чеби, чип, тавык,
Куначага мен, тавык.
Куначага менәлмасаң,
Чебешәңне жый, тавык.
Әби-бабай, үдәмесең,
Бер жомырка бирәмесең?
Бер жомырка бирмәсәң,
Тимерчегә барырман,
Тимер тукмак алырман,
Башың сугып ярырман.

Кыт-кытыйк, кыт-кытыйк,
Әби-бабай өйдәме?

Balalarıgız küp bulsın.
Minem kebek yomırka jıep yörsen.
Xuş-sau bulıgız!

Karak kermäsen,
Köçekläregez karak jibärmäsen,
Ayagım jıñel bulsın,
Tuarlarıgız küp bulsın,
Kaygı-xäsrät kürmägez!..

Nardugan, nardugan,
Nardugan, xujalar,
Kotlı, möbarək bulsın,
Tormış tügärək bulsın,
Mal-tuarıgız artın,
Kolınnarıgız çapsın,
İgennäregez bik uñsın,
Kükəy kebek tuk bulsın,
Nardugan, nardugan!

Sörən salular

Çäçü yomırkası jıyganda

Əbi-babay, öydəme sez?
Ber yomırka birəmsez?
Ber yomırka birməsəgez,
Tımerçegə barırın,
Tımer tukmak alırın,
Çülmägeñne yarırın.
Ber yomırka birsəñ,
Tavıgıñ salıp utırın,
İläk-iläk tutırın,
Çiläk-çiläk tutırın,
Yomırkagız küp bulsın.
Kıt-kıtyk! Kıt-kıtyk!

Çebi, çebi, çip, tavık,
Kunaçaga men, tavık.
Kunaçaga menəlmasañ,
Çebeşəñne jıy, tavık.
Əbi-babay, üdämeseñ,
Ber jomırka birəmesəñ?
Ber jomırka birməsəñ,
Tımerçegə barırın,
Tımer tukmak alırın,
Başıñ sugıp yarırın.

Kıt-kıtyk, kıt-kıtyk,
Əbi-babay öydəme?

Бер йомырка бирәме?
Тавыкларың күп булсын,
Кучатларың бик бассын!
Бер йомырка бирмәсән,
Турыгызда күлегез,
Шунда батып үлегез.

Чип-чип, чибәрүк,
Йомыркасы югарук.
Ак тавык, күк тавык,
Ходай бирсен күп тавык.

«Дәрә боткасы»нда

Дәр-дәр, дәрәгә,
Иртән торып сабанга,
Берсекөнгә сөрәнгә!
Ай диләр, һай диләр,
Сезне бигрәк бай диләр.
Абыстайлар, түтәйләр,
Чыгарыгыз күкәйләр.

Дәр-дәр, дәрәгә,
Майлы ботка казанда,
Сырлы кашык базарда,
Иртән торып сөрәнгә,
Берсекөнгә сабанга.

Дәр-дәр, дәрәгә,
Иртә торып берсекөнгә сөрәнгә!
Сөрән суккан – бай булган,
Тәмәке тарткан – юк булган,
Һай-һай-һай диләр,
Гали абзый бай диләр,
Берәр кашык май диләр.

Дәр-дәр, дәрәгә,
Иртә торган – боткага,
Соңга калган – шурпага.

Дәр-дәр, дәрәки,
Иске-москы кәзәки.
Кәзәкигә ут капкан,
Бөтен авыл шаккаткан.

Иртәгә сабан туге,
Белен, коймак изегез!

Ber yomırka birəme?
Tavıkların küp bulsın,
Kuçatların bik bassın!
Ber yomırka birməsən,
Turıgızda külegez,
Şunda batıp ülegez.

Çip-çip, çibərük,
Yomırkası yugaruk.
Ak tavık, kük tavık,
Xoday birsen küp tavık.

«Dərə botkası»nda

Dər-dər, dərəgə,
İrtən torıp sabanga,
Berseköngə sörəngə!
Ay dilər, hay dilər,
Sezne bigrək bay dilər.
Abıstaylar, tütəylər,
Çıgarıgız kükəylər.

Dər-dər, dərəgə,
Maylı botka kazanda,
Sırlı kaşık bazarda,
İrtən torıp sörəngə,
Berseköngə sabanga.

Dər-dər, dərəgə,
İrtə torıp berseköngə sörəngə!
Sörən sukkan – bay bulgan,
Təməke tartkan – yuk bulgan,
Hay-hay-hay dilər,
Gali abzıy bay dilər,
Berər kaşık may dilər.

Dər-dər, dərəgə,
İrtə torgan – botkaga,
Soᅅga kalgan – şurpaga.

Dər-dər, dərəki,
Iske-moskı kəzəki.
Kəzəkiğə ut kapkan,
Böten avıl şakkatkan.

Iyrtəgə saban tue,
Belen, koymak izegez!

«Карга боткасы»нда

Хужалар, хужалар, өйдәме сез?
Карга туге беләмесез?
Йомыркалар бирәмесез?
Йомыркалар бирмәсәгез,
Тимер тукмак алырбыз,
Савыт-сабаң ярырбыз.
Йомыркалар бирсәгез, –
Тавыкларыгыз кытласын,
Кытласын да кортласын.
Иләк-иләк йомырка,
Кыт-кытыйк! Кыт-кытыйк!

Күкәй кирәк,
Ярма кирәк,
Тоз кирәк,
Өстәвенә беләк буге казылык.
Чыгар, түтәй, тизрәк!
Синең кебек юмарт түтәй
Бу авылда бик сирәк.
Яки (әгәр берни дә бирмәсә),
Синең кебек саран түтәй,
Бу авылда бик сирәк.

Карга әйтә: «Карр, карр!
Туге житте – барр, барр!
Ярма, күкәй алып бар,
Сөт-маеңны салып бар,
Әпәй, итең тыгып бар,
Барр, барр, барр!
Карр! Карр! Карр!»

**Йола һәм уен җырлары
Нәүрүз мәбарәкбад**

Ач ишеген, керәбез,
Нәүрүз әйтә киләбез,
Хәер-дога кылабыз,
Аш-сый көтеп торабыз,
Нәүрүз мәбарәкбад.

И Иш бабай, Иш бабай,
Пич башыннан төш, бабай,
Капчык авызын чиш, бабай,
Бер тиен акча бир, бабай,
Нәүрүз мәбарәкбад.
Нәүрүз әйттек без сезгә,
Хакын бирегез безгә.
Яшегез житсен йөзгә,

«Karga botkası»нда

Xujalar, xujalar, öydəme sez?
Karga tue beləmesez?
Yomırkalar birəmesez?
Yomırkalar birməsəgez,
Timer tukmak alırbız,
Savıt-sabañ yarırbız.
Yomırkalar birsəgez, –
Tavıklarız kıtlasın,
Kıtlasın da kortlasın.
İlək-ilək yomırka,
Kıt-kıtyk! Kıt-kıtyk!

Kükəy kirək,
Yarma kirək,
Toz kirək,
Östəvenə belək bue kazılık.
Çıgar, tütəy, tizrək!
Sineñ kebek yumart tütəy
Bu avılda bik sirək.
Yaki (əgər berni də birməsə),
Sineñ kebek saran tütəy,
Bu avılda bik sirək.

Karga əytə: «Karr, karr!
Tuem jitte – barr, barr!
Yarma, kükəy alıp bar,
Söt-maeñni salıp bar,
Əpəy, iteñ tıgıp bar,
Barr, barr, barr!
Karr! Karr! Karr!»

**Yola һәм уен җırları
Näürüz möbarəkbad**

Aç işegen, kerəbez,
Näürüz əytə kiləbez,
Xəer-doga kılabız,
Aş-sıy kötep torabız,
Näürüz möbarəkbad.

I İş babay, Iyş babay,
Piç başınnan tös, babay,
Kapçık avızın çiş, babay,
Ber tien akça bir, babay,
Näürüz möbarəkbad.
Näürüz əyttək bez sezgə,
Xakın biregez bezgə.
Yaşegez jicen yözgə,

Малыгыз артсын көзгә,
Нәүрүз мөбарәкбад.

И Иш бабай, Иш бабай,
Пич башынан төш, бабай,
Бер тиен бирсән аз булыр,
Ике тиен бирсән күп булыр,
Нәүрүз мөбарәкбад.

Татарларда Нәүрүз бәйрәмен үткәрү үзенчәлекләре

Бүгенге көндә татарларда Нәүрүз бәйрәмен үткәрү традицияләре турында сүз кузгатканда төрле фикерләргә юлыгырга мөмкин. Ни өчен дигәндә, бәйрәм кайбер галимнәр билгеләвенчә, элек заманнарда да үткәрелеп килеп, соңгы берничә гасыр дәвамында үткәрелми, ә кайсыбер галимнәр әйтүенчә, бәйрәм Нәүрүзнең беркадәр сыйфатларын үз эченә алган Карга туге, Карга боткасы бәйрәме буларак уздырылган һәм хәзер дә үткәрелүен дәвам итә.

Нәүрүзнең татарларда, шул исәптән Казан, Әстерхан татарларында шушы ук исем белән зурлап үткәрелгән бәйрәм буларак билгеле булуына ишарә итүче чыганак хезмәтләр дә юк түгел. Алар арасында күренекле татар тарихчысы, мәгърифәтче Шихабеддин Мәржанинең XIX гасырда ижат иткән хезмәтләре дә бар. Тарихчы язмаларына караганда, 1700 елга кадәр мөселман татарлары яңа елны фарсы кояшы елы буенча хәмәл (март) аенда көн һәм төн озынлыгы тигезләшкән 21 мартка туры килгән вакытта башлаганнар. Әлеге хезмәтләрендә тарихчы беркадәр Нәүрүз бәйрәмен үткәрүгә бәйле кайбер сәхифәләр дә китерә: “Муса мелла (Муса Түнтәри) заманында нәүрүз әйтеп йөрү булган. Март башларында тирән чана әзерләп, аның уртасына карья мелласы кереп утырып, аны кырык – илле кеше жигелеп тартып, авылның бер башынан икенче башына нәүрүз әйтеп, мелла файдасына ашык жыеп йөргәннәр. Мәмсә авылында бу эш киң таралган һәм көчле булган. Башка авылларда да йөргәннәр. Аларның килешле итеп әйтеп йөргән сүзләре, әйтемнәре шундыерак булган:

Нәүрүз әйтәбез, килдек,
Котлыг жәмәлеңезне күрдек,
Нәүрүз мөбәрәкбад.
Батман бирсән – күп булыр,
Подаука бирсән – аз булыр,
Шади бад, шади бад”.

Тарихчының XVIII йөзгә караган кулъязма хезмәтләрендә яз айларын татарларда өч өлешкә бү-

Malıgız arcın közge,
Näürüz möbarəkbad.

I Iş babay, Iş babay,
Piç başman töş, babay,
Ber tien birsən az bulır,
Ike tien birsən küp bulır,
Näürüz möbarəkbad.

Tatarlarda Näürüz bəyrəmen ütkärü üzençəlekləre

Bügenge köndə tatarlarda Näürüz bəyrəmen ütkärü tradiciyaləre turında süz kuzgatında törle fikərlərgə yulıgırğa mömkin. Ni öçen digəndə, bəyrəm kayber galimnər bilgeləvençə, elek zamannardan da ütkəreləp kilep, soñgi berničə gasır dəvamında ütkərelmi, ə kaysıber galimnər əytüençə, bəyrəm Näürüzneñ berkadər sıyfatların üz eçenə alğan Karga tue, Karga botkası bəyrəme bularak uzdırılğan həm xəzer də ütkərelüen dəvam itə.

Näürüzneñ tatarlarda, şul isəptən Kazan, Əsterxan tatarlarında şuşı uk isem belən zurlap ütkərelgən bəyrəm bularak bilgele buluma işarə itüçə çıganak xezmətlər də yuk tügel. Alar arasında kürenekle tatar tarixçısı, məğrifətçe Şihabeddin Mərjanineñ XIX gasırda ijat itkən xezmətlərə də bar. Tarixçi yazmalarına karaganda, 1700 elga kadər möselman tatarları yaña elni farsı koyası eli buença xəmäl (mart) aenda kön həm tön ozınlığı tigezləşkən 21 martka turı kilgən vakıtta başlagannar. Əlege xezmətlərendə tarixçi berkadər Näürüz bəyrəmen ütkärügə bəyle kayber səxifələr də kiterə: “Musa mella (Musa Tüntəri) zamanında nəürüz əyter yörü bulgan. Mart başlarında tirən çana əzerləp, anıñ urtasına kərya mellası kerəp utırıp, anı kırık – ille keşe jigelep tartıp, avılınıñ ber başınnan ikənçe başına nəürüz əyter, mella faydasına aşlık jiep yörgənnər. Məmsə avılında bu eş kiñ taralğan həm köçle bulgan. Başka avıllarda da yörgənnər. Alarınıñ kileşle itep əyter yörgən sülzərə, əytemnərə şundierak bulgan:

Näürüz əytəbez, kildek,
Kotlıg jəmaleñezne kürdek,
Näürüz möbərək bad.
Batman birsən – küp bulır,
Podauka birsən – az bulır,
Şadi bad, şadi bad”.

Tarixçiniñ XVIII yözgə karagan kulyazma xezmətlərendə yaz ayların tatarlarda öç öleşkə бүлеп, “bala

леп, “бала нәүрүз, карт нәүрүз, эсселек нәүрүзү” дип йөртелүе турында мәгълүматлар булуын филология фәннәре докторы Марсель Ибраһим улы Әхмәтжанов та язып чыкты. Ул Нәүрүзнең татарларда XVIII йөздә дә билгеләнүенә кагылышлы язма чыганаклар барлыгын да билгеләп, Татарстанның хәзерге Азнакай районы Митрәй авылында 1785-1799 еллар өчен төзелгән кулъязма календарьда хәмәлнең 11ендә “Нәүрүз солтаны” көнең бәйрәм көне буларак үткәрелүе турында мәкалә бастырды. Әлеге мәкаләсендә М. Әхмәтжанов нәүрүз такмакларының да XVIII йөзгә караган кулъязмаларының барлыгын әйтә һәм мисалга нәүрүз такмаклары язылган “Нәүрүз таягын” китерә. Әлеге таяк бүгенге көндә Татарстан Фәннәр Академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият, сәнгать институтының “Язма һәм музыкаль мирасны өйрәнү үзәге”ндә саклана. Бу үзәккә ул 1970 елларда Саба якларына оештырылган экспедиция табышы буларак килеп кәргән. Ул кинлеге 17 см, озынлыгы 260 см булган, матур бизәкләр төшереләп язылган кәгазь рулоны кыяфәтендә. Язулары – төрле характердагы такмак үрнәкләре.

Татар фольклоры жыентыкларында да Нәүрүз бәетләре буларак теркәлгән поэтик үрнәкләрне табып була. Бу әсәрләрдә бәйрәмне котлап әйтешү сүзләре, беркадәр бәйрәмгә кагылышлы мәгълүмат урын алган. Жыентыклардагы искәртмәләргә караганда әлеге үрнәкләр шәкерт дәфтәрләреннән алынганнар. Бу нисбәттән, М.Әхмәтжановның тагын бер мәгълүматына тукталып китүне кирәк саныйбыз. Ул “Түгәрәк уен” журналында дөнья күргән мәкаләсендә Нәүрүзгә бәйле кызыклы материалны XVII йөзгә үк караган кулъязма китапта урын алган “Илаһи мөнәжәт”әсәре текстында табуын әйтә. Ул бу текстның татар әдәбиятының күренекле вәкиле Мәүлә Колыйның “Хикмәте хәким” шигыренен варианты булып искәртә. Автор билгеләвенчә, әлеге әсәр: “Булса Нәүрүз көнләри, күндә йыглар уганга. Йирдин йәш уд чыгубән Санә әйтер Сөбханга” юллары белән башланып китә. Күренгәнчә, татарларда соңгы берничә гасыр еллары аралыгында Нәүрүз бәйрәме зурлап үкәргән бәйрәм саналмаса да, әлеге бәйрәмнең тарихи жирлегә бар һәм ул татар халкы мәдәни традициясенә мөнәсәбәтле дигән фикерне асызыклы алабыз.

Хәзер татарлар яшәгән төбәкләрдә язны (табиятының яңа әйләнеш елына керүен) каршылауны күз уңаенда тоткан бәйрәм системасы бөтенләй юк

нәүрүз, карт нәүрүз, эсселек нәүрүзү” дип йөртелүе турында мәгълүматлар булуын филология фәннәре докторы Марсель Ибраһим улы Әхмәтжанов та язып чыкты. Ул Нәүрүзнең татарларда XVIII йөздә дә билгеләнүенә кагылышлы язма чыганаклар барлыгын да билгеләп, Татарстанның хәзерге Азнакай районы Митрәй авылында 1785-1799 еллар өчен төзелгән кулъязма календарьда хәмәлнең 11ендә “Нәүрүз солтаны” көнең бәйрәм көне буларак үткәрелүе турында мәкалә бастырды. Әлеге мәкаләсендә М. Әхмәтжанов нәүрүз такмакларының да XVIII йөзгә караган кулъязмаларының барлыгын әйтә һәм мисалга нәүрүз такмаклары язылган “Нәүрүз таягын” китерә. Әлеге таяк бүгенге көндә Татарстан Фәннәр Академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият, сәнгать институтының “Язма һәм музыкаль мирасны өйрәнү үзәге”ндә саклана. Бу үзәккә ул 1970 елларда Саба якларына оештырылган экспедиция табышы буларак килеп кәргән. Ул кинлеге 17 см, озынлыгы 260 см булган, матур бизәкләр төшереләп язылган кәгазь рулоны кыяфәтендә. Язулары – төрле характердагы такмак үрнәкләре.

Татар фөлклоры жыентыкларында да Нәүрүз бәетләре буларак теркәлгән поэтик үрнәкләрне табып була. Бу әсәрләрдә бәйрәмне котлап әйтешү сүзләре, беркадәр бәйрәмгә кагылышлы мәгълүмат урын алган. Жыентыклардагы искәртмәләргә караганда әлеге үрнәкләр шәкерт дәфтәрләреннән алынганнар. Бу нисбәттән, М. Әхмәтжановның тагын бер мәгълүматына тукталып китүне кирәк саныйбыз. Ул “Түгәрәк уен” журналында дөнья күргән мәкаләсендә Нәүрүзгә бәйле кызыклы материалны XVII йөзгә үк караган кулъязма китапта урын алган “Илаһи мөнәжәт”әсәре текстында табуын әйтә. Ул бу текстның татар әдәбиятының күренекле вәкиле Мәүлә Колыйның “Хикмәте хәким” шигыренен варианты булып искәртә. Автор билгеләвенчә, әлеге әсәр: “Булса Нәүрүз көнләри, күндә йыглар уганга. Йирдин йәш уд чыгубән Санә әйтер Сөбханга” юллары белән башланып китә. Күренгәнчә, татарларда соңгы берничә гасыр еллары аралыгында Нәүрүз бәйрәме зурлап үкәргән бәйрәм саналмаса да, әлеге бәйрәмнең тарихи жирлегә бар һәм ул татар халкы мәдәни традициясенә мөнәсәбәтле дигән фикерне асызыклы алабыз.

Хәзер татарлар яшәгән төбәкләрдә язны (табиятының яңа әйләнеш елына керүен) каршылауны күз уңаенда тоткан бәйрәм системасы бөтенләй юк дигән сүзгә дә

дигән сүзне дә әйтеп булмый. Мәсәлән, Идел буенда, Урал якларында, Себердә яшәүче татарларда әле дә булса Карга боткасы (зәрә / дәрә боткасы), Карга туге үткәрү йолалары сакланып калган. Бу йола бәйрәме 21 март көненә туры китерелеп үткәрелми, аның төгәл билгеләнгән датасы юк, шулай да гадәттәгечә үткәрү вакыты буларак карларның берәз эри башлавы белән жылы яклардан оя кору, бала чыгару өчен туган якларына кайткан каргалар килгән көннәр алына. Хәзерге вакытта бу бәйрәмнең төп катнашучылары буларак 6-12 яшьләргә житкән балалар исәпләнә. Бу уңайдан татар халкы йола бәйрәмнәрен өйрәнүче галимнәр тарафыннан бу йоланың башта өлкәннәр тарафыннан үткәрелгән булуына ишарә итүләрен дә ассызыклап китәргә кирәк. Карга боткасы йола бәйрәменең асылына татарларның мифлогик күзаллаулары нигезендә сакланып калган язны каргалар үз канатларына утыртып алып киләләр дигән ышану ята. Бу ышану фарсы халыкларында Нәүрүзгә бәйле Нәүрүзне ләк-ләк кошлары үзләренең канатларында алып киләләр дигән ышану белән шактый уртак. Татарлар халык буларак формалашкан жирләрнең климатик шартларына хас булганча, язның беренче хәбәрчеләре буларак бу жирләрдә бары тик кара каргалар гына чыгыш ясей. Халык телендә бу кошларны яз хәбәрчеләре дип атау да гамәлгә кергән. Гомумән, безнең карашка карга боткасының асыл сыйфатларында Нәүрүз бәйрәме эчтәлегенә туры килгән шактый күп билгеләрне күреп була. Шуларның бер өлеше – балаларның irtә таңнан торып, таң белән башлауга өйдән өйгә кереп, такмаклар әйтешеп, өй хужаларын котлап, аларга теләкләр теләп, бәйрәм боткасына орлык – ярма, йомырка жыюларында билгеләнә. Әлеге такмакларда хужаларны йортына, мал-туарларына, кош-кортларына исәнлек саулык, муллык, бәрәкат телиләр. Мәсәлән, безнең тарафтан 2004 елда Кукмара районы Княбаш авылында Карга боткасы йола бәйрәме вакытында язып алынган такмак:

Зәр, зәр, зәрәгә!

Иртән торып берсекөнгә сәрәнгә.

Гали абзый, сезне бай диләр,

Бер гөрәнкә май диләр.

Бер гөрәнкә май бирсәң,

Сыерларың мул булыр диләр.

Гали абзый бир күкәй!

Әгәр бирсәң бер күкәй

Тавыкларың салыр йөз күкәй.

Карга боткасының Нәүрүз семантикасына беркадәр туры килүче икенче бер өлешенә әлеге бот-

кә боткасы. Мәсәлән, Идел буенда, Урал якларында, Себердә яшәүче татарларда әле дә булса Крга боткасы (зәрә / дәрә боткасы), Крга туге үткәрү йолалары сакланып калган. Бу йола бәйрәме 21 март көненә туры китерелеп үткәрелми, аның төгәл билгеләнгән датасы юк, шулай да гадәттәгечә үткәрү вакыты буларак карларның берәз эри башлавы белән жылы яклардан оя кору, бала чыгару өчен туган якларына кайткан каргалар килгән көннәр алына. Хәзерге вакытта бу бәйрәмнең төп катнашучылары буларак 6-12 яшьләргә житкән балалар исәпләнә. Бу уңайдан татар халкы йола бәйрәмнәрен өйрәнүче галимнәр тарафыннан бу йоланың башта өлкәннәр тарафыннан үткәрелгән булуына ишарә итүләрен дә ассызыклап китәргә кирәк. Крга боткасы йола бәйрәменең асылына татарларның мифлогик күзаллаулары нигезендә сакланып калган язны каргалар үз канатларына утыртып алып киләләр дигән ышану ята. Бу ышану фарсы халыкларында Нәүрүзгә бәйле Нәүрүзне ләк-ләк кошлары үзләренең канатларында алып киләләр дигән ышану белән шактый уртак. Татарлар халык буларак формалашкан жирләрнең климатик шартларына хас булганча, язның беренче хәбәрчеләре буларак бу жирләрдә бары тик кара каргалар гына чыгыш ясей. Халык телендә бу кошларны яз хәбәрчеләре дип атау да гамәлгә кергән. Гомумән, безнең карашка крга боткасының асыл сыйфатларында Нәүрүз бәйрәме эчтәлегенә туры килгән шактый күп билгеләрне күреп була. Шуларның бер өлеше – балаларның irtә таңнан торып, таң белән башлауга өйдән өйгә кереп, такмаклар әйтешеп, өй хужаларын котлап, аларга теләкләр теләп, бәйрәм боткасына орлык – ярма, йомырка жыюларында билгеләнә. Әлеге такмакларда хужаларны йортына, мал - туарларына, кош-кортларына исәнлек саулык, муллык, бәрәкат телиләр. Мәсәлән, безнең тарафтан 2004 елда Кукмара районы Княбаш авылында Крга боткасы йола бәйрәме вакытында язып алынган такмак:

Зәр, зәр, зәрәгә!

Иртән торып берсекөнгә сәрәнгә.

Gali abzıy, sezne bay dilər,

Ber görənkə may dilər.

Ber görənkə may birsəñ,

Sierlarıñ mul bulır dilər.

Gali abzıy bir kükəy!

Əgər birsəñ ber kükəy

Tavıklarıñ salır yöz kükəy.

Крга боткасының Нәүрүз семантикасына беркадәр туры килүче икенче бер өлешенә әлеге боткадан барлык

кадан барлык балаларның авыз итүләре, төрле уеннар рәтендә махсус эчтәлек салынган йомырка тәгәрәтеп уйнауларын да кертеп карый алабыз.

Инде Себердә яшәүче Себер татарлары этник төркеменә килсәк, анда Карга туге дип аталган бәйрәм белән беррәттән хәзерге Тубыл, Вагай, Яркәү районнары татар авылларында яшәүче татарларда бүгенге көндә дә бик теләп үткәрелүче Әмәл (хәмәл) бәйрәме бар. Бу бәйрәм атамасына ук салынган хәмәл (март) аеның 21 числосында Яңа елны каршылау бәйрәме буларак уздырыла. Эчтәлеге белән без тикшергән Нәүрүзгә бик якын. Бу бәйрәм алдыннан авыл халкы бар жирләргә, йорт кураларын тәртипли, жыештыра. Тәм – томнар хәзерли, камыр ризыклары пешерә. Бәйрәм көнне таң белән балалар авылга хәбәр салып “Әмәл, Әмәл!” дип кычкырып йөриләр. Балалар шуннан соң, гадәттә, иң башларына киндер букча асып, өйдән – өйгә кереп йөриләр, өй хужалары аларга алдан әзерләнгән тәм-томнарын кызганмый мул итеп бирәләр. Үзләренә букчаларына күчтәнәч салдырган балалар йорт хужаларына исәнлек, саулык, байлык, муллык телиләр. Балаларның өйдән өйгә хәрәкәтен күзәтү өчен бөтен авыл халкы кузгала. Карга боткасыннан аермалы буларак ир – атлар, хатын – кызлар капка төбенә чыкмыйлар, ә ир – атлар өй түбәсенә, хатын – кызлар капка башына, картлар баскычка басып карыйлар һәм аларның йорты тирәсенә жыелган бар кеше өстенә конфет, акча һәм Әмәлгә атап махсус пешерелүче төче камырдан әзерләнгән формасы белән кояшны хәтерләткән күмәч – тукацны ташлыйлар. Жыелган бар халык өчен бәйрәмнең иң кызыклы өлеше нәкъ шушы. Барлык йортларны әйләнеп чыкканнан соң балачага үз өйләренә таралыша, яшьләр биеп, жырлап күңел ача, ә өлкәннәр алдан сөйләшелгән йортка бәйрәм табынына жыела. Бәйрәм табынын төп ризыгы – казанда пешерелгән ит калжасы һәм махсус пешерелгән токмач. Бәйрәм ашы күңелле жырлар, такмаклар, биюләр белән бара. Бәйрәмгә жыелган кешеләр киткәндә бер – берләренә яңа елда сәламәтлек, иминлек, байлык, муллык телиләр.

Күргәнебезчә, хәзерге татарларда Нәүрүз бәйрәме шундый ук исем белән аталмаса да, эчтәлеге белән аңа якын торган бәйрәмнәр системасы кысаларында сакланып килүен дәвам итә.

балаларның авыз итүләре, төрле уеннар рәтендә махсус эчтәлек салынган йомырка тәгәрәтеп уйнауларын да кертеп карый алабыз.

Инде Себердә яшәүче Себер татарлары этник төркеменә килсәк, анда Карга туге дип аталган бәйрәм белән беррәттән хәзерге Тубыл, Вагай, Яркәү районнары татар авылларында яшәүче татарларда бүгенге көндә дә бик теләп үткәрелүче Әмәл (хәмәл) бәйрәме бар. Бу бәйрәм атамасына ук салынган хәмәл (март) аеның 21 числосында Яңа елны каршылау бәйрәме буларак уздырыла. Эчтәлеге белән без тикшергән Нәүрүзгә бик якын. Бу бәйрәм алдыннан авыл халкы бар жирләргә, йорт кураларын тәртипли, жыештыра. Тәм – томнар хәзерли, камыр ризыклары пешерә. Бәйрәм көнне таң белән балалар авылга хәбәр салып “Әмәл, Әмәл!” дип кычкырып йөриләр. Балалар шуннан соң, гадәттә, иң башларына киндер букча асып, өйдән – өйгә кереп йөриләр, өй хужалары аларга алдан әзерләнгән тәм – томнарның кызганмый мул итеп бирәләр. Үзләренә букчаларына күчтәнәч салдырган балалар йорт хужаларына исәнлек, саулык, байлык, муллык телиләр. Балаларның өйдән өйгә хәрәкәтен күзәтү өчен бөтен авыл халкы кузгала. Карга боткасыннан аермалы буларак ир – атлар, хатын – кызлар капка төбенә чыкмыйлар, ә ир – атлар өй түбәсенә, хатын – кызлар капка башына, картлар баскычка басып карыйлар һәм аларның йорты тирәсенә жыелган бар кеше өстенә конфет, акча һәм Әмәлгә атап махсус пешерелүче төче камырдан әзерләнгән формасы белән кояшны хәтерләткән күмәч – тукацны ташыйлар. Жыелган бар халык өчен бәйрәмнең иң кызыклы өлеше нәкъ шушы. Барлык йортларны әйләнеп чыкканнан соң балачага үз өйләренә таралыша, яшьләр биеп, жырлап күңел ача, ә өлкәннәр алдан сөйләшелгән йортка бәйрәм табынына жыела. Бәйрәм табынын төп ризыгы – казанда пешерелгән ит калжасы һәм махсус пешерелгән токмач. Бәйрәм ашы күңелле жырлар, такмаклар, биюләр белән бара. Бәйрәмгә жыелган кешеләр киткәндә бер – берләренә яңа елда сәламәтлек, иминлек, байлык, муллык телиләр.

Күргәнебезчә, хәзерге татарларда Нәүрүз бәйрәме шундый ук исем белән аталмаса да, эчтәлеге белән аңа якын торган бәйрәмнәр системасы кысаларында сакланып килүен дәвам итә.

NEVRUZ

Nevruz Bayramı bilindiği üzere temelde bir doğa olayına dayanmaktadır. Başka bir ifadeyle Güneş'in Koç burcuna girdiği gün olan 21-22 Mart'tan itibaren, dünyanın Kuzey yarım küresinde yeni bir mevsimin başlaması ile ilgilidir.

Mart ayının sonlarına doğru meydana gelen bu mevsim değişmesini gözlemek ve hayatını bu tarihten itibaren yeniden canlanan doğaya göre tanzim etmek oldukça önemlidir. Böylesi doğal bir olayın gözlenmesinde hayvancı toplumların, bitki yetiştiren toplumlara göre daha erken hareket etmesi mümkündür. Çünkü bütün kışı büyük bir sabırla geçirmeye çalışan hayvancı kültüre sahip toplumların, sahip oldukları sürülerin ve özellikle yeni doğmuş yavruları otlatma ve daha sağlıklı ve semiz kılınma kaygısının, bu toplumları bir an önce dağlara veya otlaklara çıkma arzu ve isteğiyle dolduracağı muhakkaktır. Oysaki bitki toplumları için toprak henüz ekip, dikmeye uygun bir kıvamda olmadığından, bu tarihte harekete geçmek için aceleye gerek yoktur.

Mart ayında meydana gelen doğal mevsim değişikliğinin ilk izleri olan otların yeşermeye başlaması, canlanması, yeniden hayat bulmasının belirtileri; hayvancı bir kültüre sahip olan Türkler tarafından diğer toplumlardan çok daha önce gözlenmiş ve kavranmış ve bir dönüm tarihi olarak benimsenerek yeni yılın başlangıcı kabul edilmiştir. Mart ayının 21'ini yılın başlangıcı olarak gösteren On İki Hayvanlı Türk Takvimi bunun en canlı delilidir.

Bayram ve kutlamalar, maddî hayatımızın, manevî hayatla kesiştiği en önemli noktalardan biridir. Toplumsal duyguların yaşandığı önemli anlar veya günler, şenlik yaptığımız, eğlendiğimiz, birbirimizi kutladığımız “bayram”, “toy” vb. adlarla adlandırdığımız zaman birimleridir. Bayramlar ortaya çıkış sebepleri bakımından genel olarak üç ana başlık altında toplanabilir:

1. Tabiatla meydana gelen değişimleri ve olayları maddî ve manevî anlamda kendi lehine çevirmek düşüncesinden kaynaklananlar.

2. Dinî bir olay, dinî bir emir veya inançtan kaynaklananlar.

3. Tarihî bir olaydan kaynaklananlar.

Bu bayramlardan birinci grupta yer alanlar semavî dinlerden önceki dönemlerde doğayı kavramaya çalışan insanların, doğa olaylarını gözlemleyip, yılın belli zamanlarında meydana gelen olayları kendi ekonomik yapılarına yarar getirecek şekle çevirme gayretleriyle yaptıkları çeşitli usullerdeki kutlamalardır. Bu tür kutlamalar tek bir toplum tarafından benimsenebileceği gibi, benzer ekonomik tarzı benimseyen toplumlarda da ortak olabilir. Ayrıca, ilk yaratıldığı toplumdaki, bu toplumun gücüne göre başka toplumlara yayılabilir. Nevruz Bayramı bu türden bir bayramdır.

Hangi grupta yer alırsa alsın bütün bayram ve kutlamalarda temel amaç insan mutluluğunu artırmak, sosyal varlık olarak insanların sahip oldukları maddî ve manevî yapıları, birbirleriyle paylaşmaktan duydukları memnuniyeti ifade etme isteğidir. Bu sebeple; yapılan kutlamalar bütün bir toplumun katılımı ve aynı haz ve mutluluğu birlikte yaşadıkları insanlarla paylaşmaları ile mümkündür.

Nevruz Kelimesinin Anlamı:

Nevruz kelimesinin kelime anlamı üzerinde duracak olursak “Nev” Yeni ve “Ruz” Gün anlamına gelmekte olup, kelime birleşik bir kelime olarak “Yeni gün” anlamına gelmektedir. Türkçeye bu birleşik kelimenin Farsçadan geçmiş olmasından dolayı, bu bayramın da eski Fars geleneği veya bayramı olduğu, Farslardan bütün Mezopotamya toplumlarına ve oradan Kafkasya ve Orta Asya toplumlarına yayıldığı şeklinde çeşitli görüşler vardır. Nevruz’un da nasıl ortaya çıktığı hakkında bazı Fars krallarıyla ilgili anlatmaları kaynak gösterenler vardır. Bunlara yakın dönemde tarihçiler yapmış oldukları çeşitli araştırmalarla cevap vermişlerdir. Bir de sadece isim veya adı ödünç almanın, bu bayramı ödünç olarak aldığımız anlamına gelmeyeceğini, Türk kültüründe en eski adıyla “Yengi Gün” adıyla bu bayramın en eski Türk geleneklerinden biri olduğunu belirtelim.

Kutlamalardaki Temel Düşünce:

Bütün bu türden bayram ve kutlamalardaki esas olan özellik kutsanma ve kutlama kelimelerinde aran-

malıdır. Her iki kelimenin de kökü olan “kut” anlam itibarıyla “uğur, baht, talih, şans” kavramlarının yanında, temel bir düşünceyi de içermektedir. İnsanlık, daha ilk dönemlerinden itibaren “bir yaratıcı güç” fikri oluşturmuş ve doğadaki bütün nesne, oluş ve eylemleri bir şekilde bu güce bağlı görmüştür. Bu bakımdan değerlendirildiğinde, çağdaş insan da çok farklı sayılmaz. Yaratıcı ve güç kaynağı kabul edilen unsur, ister soyut, ister somut olsun, bu güç kaynağı insanlık için her zaman önemli olduğundan, belli zamanlarda meydana gelen kötülüklerden korunmak ve hayatını daha rahat bir şekilde devam ettirmek isteyen insanlık, bu gücün koruyucu şemsiyesi altına girmek istemiştir. Başka bir deyişle, kutsanma ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

Kutsanmak için de, kuvveti elinde bulunduran unsura yönelik, bu gücü memnun etmek için birtakım eylemler, uygulamalar, dualar, danslar oluşturulmuştur ki, biz bunlara kısaca kutlama adını veriyoruz. İster doğal olayların, isterse daha başka oluşların kutlanması temelinde var olan düşünce, aynı şekilde günümüzde de devam etmektedir.

İnsanlığın en eski devirlerde oluşturduğu düşünceye göre; bir kutlama ve bunun sonucunda beklenen kutsanmanın, yani koruyucu şemsiyenin altına girmenin gerçekleşmesi için iki noktadan hareket edildiği görülür.

Bunlardan birincisi; “benzer, benzeri etkiler” ilkesidir. Bu düşünceye kısaca, “taklide dayalı inanç ve uygulamalar” adı verilir. Bu anlayışa göre; bir şeyin taklidini yapıp, onun aslını etkilemeye çalışmak ve sonuçta istenileni elde etmek fikri vardır. Örneğin; ateşten atlamak suretiyle bir sembolizasyon gerçekleştirilir ve bu suretle kötülüklerden arınmak, uzaklaşmak gerçekleştirilmeye çalışılır. Nevruz öncesinde yapılan “çemeni göğertmek”, uygulamalar suretiyle mahsulün bol ve bereketli olması, bütün doğanın tıpkı evde yeşerttiğimiz çemen gibi yeşillenip, canlanması sağlanmaya çalışılır.

İkinci düşünce ise, “parçanın bütüne ait olması” fikrinden kaynaklanır. Bu düşünceye göre oluşan uygulamalar da “temasa dayalı inanç ve uygulamalar” adını alır. Buna göre, bütünden ayrılmış olsa bile, bir parça hâlâ bütüne aittir ve bütünlü parça arasında var olan ilişki devam etmektedir. O halde, bütünden ayrılan veya alınan bir parça ile ilgili uygulamalar bütünü de etkileyecektir. Örnekle açıklamak gerekirse, bize ait olan bir kıyafetten alınan bir parçanın kutsal kabul edilen bir yere bağlanması, sonuç itibarıyla “parça-bütün ilişkisi” çerçevesinde bizi etkileyecektir.

Sonuç olarak, Türkler yaşam tarzları bakımından en eski dönemde hayvancılığı benimsemiş bir toplumdur. Hayvancılık esasına dayalı bir yaşam tarzının gereği olan doğayı gözleme, doğa olaylarını izleme, doğadaki hayvan ve bitkilerden kendi yaşamlarını daha rahat ve mutlu kılma amacıyla yararlanma yoluna gitmişlerdir. Bütün bunların sonucunda da kendi yaşamlarında dönüm

noktası olarak gördükleri gün ve tarihleri de bayram olarak kabul edip, çeşitli uygulama ve toplumsal paylaşımlarla kutlamışlardır. Yenigün veya Nevruz bu günlerdendir. Böylesi bayramlar, ister yeni yılın başlangıcı, ister yeni bir mevsimin başlangıcı olarak kutlansın, asıl amaç bütün bir millet olarak aynı hazzı, aynı zevki tatmaya yöneliktir. Bu tür günler millî birlik ve bütünlüğü pekiştiren, aynı geçmiş ve aynı coğrafyayı vatan olarak kabul ediş günlerimiz gibi kutlanmalıdır.

Nevruz Konulu Şiir Örnekleri:

Azerbaycan Sahasından:
Salam-aleyk, say beyler,
Novruz kelir, yey beyler!
Sayaçını haylayın,
Sayaları saylayın,
Say beylerden say alın,
Paylamagçın pay alın
Novruz kelir say beyler
Novruz kelir yey beyler!

Kadı Burhaneddin'den:

Nevrûz olalı cihânı görsen
Bu kevn ile mekânı görsen

Ten ten tene düsdi cümle ten ten
Sıgmaz kanuma bu cânı görsen

Meger nevrûz gelmişdür musavver
Ki olmuşdur cihân yine münevver

Hatayî'den:

Geldi nev-rûz ü bahâr ü ahd ü devr-i dost-kâm
Yâr eli tek yeryüzü nakş ü nigâr oldu yine
Nev-rûz gülinün açık dehânı
Murg anda hezâr okur zebânı
İsrâdan beri gelün nev-rûz idin Saha yetün
Hey gâzîler secde kılun gâzîler deyin şâh menem

Şehriyar'dan:

Bayram yeli çardahları yıhanda,
Novruz güli, gar çiçeği çıhanda,
Ag bulutlar köyneklerin sıkanda,
Bizden de bir yâd eleyen sag olsun,
Derdlerimiz koy dikkelsün dag olsun .

Mahtumkulu'dan:

Gelse nevrûz âleme, renk kılar cihân peydâ
Ebrler âvâz urup, dag kılar duman peydâ,
Bî-cânlar câna gelip, açarlar dehân peydâ,
Gögermedik giyâlar gögerip revân peydâ,

Ederler hayvânâta hem sûd ü ziyân peydâ,
Vâ-beste dehân kuşlar kırlarlar zebân peydâ.

Ali Şir Nevayî'den:

Vaslı ara kördüm reng emiş boynuyu-saçı
Tün-kün teng ekan zâhir olur boldı Nevrûz .

Gedâî'den:

Şâd bolgıl ey Gedâ kim mevsim-i nev-rûzdın
Gülbin-i ümmîd bâ-berg ü nevâ boldı yana.

Pir Sultan Abdal'dan:

Sultan Nevrûz günü canlar uyanır,
Hâl ehli olanlar nura boyanır,
Muhip olan bu gün ceme dolanır,
Himmeti erince Nevrûz Sultan'ın

Asık olan canlar bu gün gelürler,
Sultan Nevrûz günü birlik olurlar
Hallâk-ı cihandan ziya alurlar,
Himmeti erince Nevrûz Sultan'ın.

Yağmur duası

Türk halk gelenekleri, Türk toplumunun çeşitli özelliklerini bir araya toplayan ve bu toplumsal özellikleri dışa vurarak, toplumsal yapımızı en iyi şekilde yansıtan uygulamalardır. Halk geleneklerinin kaynakları dinî veya din dışı unsurlar olabilir. Her iki durumda da, geleneksel uygulamalar içinde, en eski inanç kalıntılarıyla, en son sahip olunan dinî inancın unsurları arasında bir senteze gidildiği ve pek çok geleneksel uygulama içinde bu unsurların benzer görev ve işlevlere sahip olduğu görülür.

Türk halk gelenekleri içinde yaygın olan uygulamalardan biri de yağmur duası geleneğidir. Esasta dinî bir uygulama gibi görülen bu gelenek, derinlemesine incelendiğinde içerik, yapı, uygulama şekli, uygulayıcıları ve amaçları, yani işlevi bakımından dinî ve din dışı unsurları birleştiren bir özellik arz eder.

Yağmur duası; ekim-dikim mevsiminin veya tarımla uğraşan toplumlarda “yağmur mevsimi” olarak adlandırılan ayların kurak geçmesi durumunda, özellikle tarımla uğraşan ve tarımdan gelirini sağlayan toplumların, yağmur yağması için yaptıkları söz ve hareketlerden oluşan geleneksel bir uygulamadır. Yağmur duası ile ilgili kısa değerlendirmeden sonra “Tire Yöresinde Yapılan Yağmur Duası” örneğini vermek mümkündür:

Çocuklar tarafından yapılan yağmur duası:
“Yağmur, yağmur yağ ister,
Arpa, buğday, bal ister,
Verenin evine altın düşsün,
Vermeyenin evine bozyürük yılan düşsün.”

ТӘРБИЕ – БІЗГЕ АМАНАТ
UPBRINGING IS PRECEPT
FOR US

- Наурыз – жыл басы мейрамы.
- Наурыз мейрамы – салт-дәстүрдің жаңартып, жаңғыруы.
- Наурыз дастарқаны – әбдімәрттық, қонақжайлылық пен кеңпейілдік дәстүрінің бірі.
- Наурыз – татулық, бірлік, ынтымақ, мерекесі, бұл күні адамдар бір-біріне ренішін кешіріп, татуласады.
- Наурыз айында ағаш отырызып, бұлақтың көзін ашып, МСер-Ананы аялап, табиғатпен сырласып, оған өзінің ағаш жәрдемін тиезін, кір-қоқыстан тазартады.

- *Наурыз is a holiday of the year beginning.*
- *Наурыз holiday is the renewal and development of traditions and customs.*
- *A festive дастархан (table) of Наурыз is one of the traditions of generosity, hospitality and good nature.*
- *Наурыз is a holiday of friendship, unity, reconciliation. On this day people are reconciled and forgive each other.*
- *In March, the month of Наурыз, people clean the houses, throw away the trash, plant the trees, clean the springs, take care of Mother-Land, share the secrets with nature, giving their help to it.*

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАҒЫЛЫМДЫҚ ТАНЫМДАРЫ

Мурки моме.уге.ри
Turkic totems

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ТОТЕМДІК ҰҒЫМДАР

Тотем (Кие) – белгілі бір заттың немесе тіршілік иесінің қасиеттілігін, оның жоғары тылсым күшін білдіретін ұғым. Ежелгі тотемдік нышандар адамзат дәуірінің бастауынан дүниеге келген. Киелердің материалдық көрінісі түрлі жануар мен аң-құстардың бейнелері болып келеді. Оның себебі түркілер адамға қажетті қабілет пен күштілік, өзіне сенімділік сияқты қасиеттерді, қайтпас рухты, сонымен қатар жалығу мен қорқуды да табиғаттан, жан-жануар мен аң-құс тұлғасынан іздеп тауып, өзіндік мәдени-танымдық тәрбие қалыптастырған.

Тотемдік ұғымдар барлық түркі халықтарында кең дамыған. Олар: аққуды, қарғаны, қаршығаны, бүркітті, тасбақаны, барысты, бөріні, үкіні, құмайды және т.б. аң-құстарды киелі деп санаған. Түркілер киелі аң-құстарды адамдарға байлық пен бақыт әкелетін жақсылықтың жыршысы, құт-берекенің бастауы деп түсінген.

Ерте замандарда түркілер қарғаны (ұзақ) жыл басы наурызда келетін кие санаса, бүркітті «қасиетті құс» деп қадірлеген. Ал барысты таулы жердің қарлы аймақтарын мекен етіп, өздігінен басқаға тимейтін, қайратты, қуатты, айбарлы және тастан-тасқа секіріп жүретін қимылы ширақ аң деп қадірлесе, аққу – құстың көркемі деп қастерлейтін әсемдік иесі. Түркілер өздері кие тұтқан хайуанаттардан басқа «ұйқышыл-жайбасар» аюға, жер бауырлаған жылан – айдаһарға, тек қана тамағын аңдумен болатын мысық тәріздес арыстан мен жолбарысқа, аспанда ұшып, жемтік іздейтін «қорқақ құс» – сауысқанға табынуды қажетсінбеді, себебі эмоционализмді рух талабын басқа хайуанаттар мен аң-құстар қанағаттандыра алмады.

Түркі халқы өздерін көк бөрінің ұрпақтарымыз деп есептейді, сондықтан қасқырды қасиетті аң санап, атын атамай, «бөрі» дейді. Бөрімен туыстық – тотемдік жолмен рухтанған түркілердің жауынгер халыққа айналғандығын білдіреді. Көне түркілік ата-бабалар – ғұндардағы көк бөрі тотемі дала хайуанына табыну емес, керісінше даланың еркіндік пен әлемдегі еріктіліктің бастауы, жауынгерлік рух пен жігердің, намыс пен шабыттың символдық бейнесіне табыну болып табылады.

Бүгінгі жас ұрпақты «бөрілік рухта» тәрбиелеу – елдікті сақтаудың, отансүйгіштік қасиетті орнықтырудың белгісі. Түркілік бөрілік сана – өзіне сенімді, қайтпас жігер мен рухты иемдеген қасиеттер жиынтығы. Сондықтан да кейінгі буынды киелі тотемдер рухында тәрбиелеу кеңірек насихатталуы тиіс. Демек, жетілген ұрпақты «бөрілік рухта» тәрбиелеудегі басты сапалар – ержүректілік, намысшылдық, кешірімшілдік, бауырмалдық және жомарттық аса маңызды үлгі болмақ.

TOTEM NOTIONS OF THE TURKIC PEOPLE

Totem (protector) is a notion which denotes holiness of the life owner or any subject. Ancient totem symbols appeared in the world from the beginning of human life. Material appearance of protectors can be seen in the images of different animals and wild birds. The Turks found in the images of wild birds, animals and nature the necessary properties for man as courage, reliability, a strong spirit besides that fatigability and fear.

Totem notions are widely used with all Turkic people. They regarded such birds and animals saint as: swan, rook, hawk, golden eagle, tortoise, snow leopard, wolf, eagle-owl, griffon and other wild animals and birds. The Turks thought that holly wild animals and birds are the symbols of kindness which bring wealth and happiness to people.

In old times the Turks considered the rook as a sacred bird which came flying at Nauryz, at the beginning of the year, the golden eagle was valued as a holy bird. The snow leopard was valued as an animal which dwelled in snowy places of mountains who did not touch anyone, it is a fearless, brave, fierce animal which jumps from one rock to another, it is a quick wild animal. The swan was protected as a graceful bird – as a king of beauty. The Turks worshiped the animals whom they considered holy but they did not worship a sleepy, slow bear, a dragon which crawls, a lion and a tiger which are like a cat were only looking for food, a “cowardly bird” – magpie which was flying and looking for food because these and other birds and animals did not meet the requirements of emotional spirit.

The Turkic people considered themselves as the descendants of a she-wolf that is why they regarded the wolf as a holy wild animal and they did not even call it by her name, they called her “бөпи”. The kinship with the wolf means the transformation of Turks into a martial nation. Our ancient Turkic ancestors did not worship the wolf as a steppe animal which was the Huns’ totem, but worshiped the wolf as a symbol of independence and freedom, martial spirit, firmness, honour and inspiration.

The upbringing of young generation in the “spirit of wolf” is a sign of strengthening of patriotic features and preserving national spirit. The Turkic wolf’s consciousness is a set of signs with distinctive features as self-confidence and firmness. Therefore, it is necessary to popularize the upbringing of the rising generation in the spirit of holy totems. So, the main signs of upbringing of the rising generation in the “spirit of wolf” are boldness, the sense of honour, indulgence, responsiveness and generosity.

БӨРІ

...Батыстағы теңіз жағасында тұратын Хун ордасының бір бөлігі Ашын елі еді. Хун ордасынан таралған осы тармақты Линь мемлекетінің әскері жойып жіберген. Сол кезде тек жалғыз ғана он жасар бала аман қалыпты. Оны жаулары аяқ-қолын кесіп, өлтірмей, өзен суына тастап жібереді. Сол жерден кемтар баланы аналық Көк Бөрі тауып алып, аяушылықпен оны күн сайын етпен тамақтандырып, аштықтан аман алып қалады. Бұл туралы Линь мемлекетінің билеушілеріне белгілі болып, олар Көк Бөріні де, баланы да өлтірмек болады. Бірақ... аналық Көк Бөрі баланы аман алып шығып, Алтай тауының адам аяғы баспайтын түкпіріне алып кетіп асырайды. Ол баланы өзінің апанында өсіріп, ер жеткізіп, әлгі баладан он бала туады. Аналық Бөрінің бұл балалары бірте-бірте үлкен елге айналып, өзді-өзі бөлек тайпаға айналады. Аналық Бөрінің кемтар баладан туылған он ұлының бірін Ашын деп атаған екен. Бұл – аса қайырымды Бөрі деген мағына береді. Ол өзінің кереметтей ақылдылығымен басқалардан ерекше болғандықтан, оны ру басшысы етіп қояды. Енді ол өзінің Бөрі анасының қайдан шыққанын көрсететін белгі ретінде қақпа алдына алтыннан жасалған Бөрі басын ту етіп іліп қояды. Ежелгі түркі билеушілері басқа елдің елшілерін осы Бөрі басы бейнеленген туға тізе бүгіп құрмет көрсеткеннен кейін ғана қабылдайтын болған.

(«Қазақтың мифтік әңгімелері» кітабынан)

Ежелгі түркілердің рухани-мәдени өмірінде ерекше орын алатын бөрі тотемі мықтылық пен билікті паш ететін, жер мен өрісті күзетуші күш болып саналады. Оғыздардың ежелгі «Қорқыт Ата кітабы» дастанында «Бөрі көрсең – жақсылық» деген мәтел де бар.

Екінші Түркі қағанатын орнатушы ел төресі Құлұғ қағанның ескерткіш кешенінде төрт бірдей бөрітас қойылған. Ескерткіш көкке ұлыған қасқырдың кейпінде көрініс тапқан.

BÖRİ

...Batistağı теңіз жағасында туратн Хун ордасынн bir bölіgi Aşın eli edi. Хун ордасынан таралған осы тармақты Liyn мемлекетінің әскери joyıp jiberген. Sol kezde tek jalğыз ğana он jasar bala aman qalıptı. Onı jawları ayaq-qolın kesip, öltirmey, özen suwına tastaп jiberedi. Sol jerden кемтар balanı analıq Kök Börü tawıp alıp, ayawşılıqpen onı күn sayın etpen tamaqtandırıp, aştıqtan aman alıp qaladı. Bul tuwralı Liyn мемлекетінің biylewşilerine belgili болıp, olar Kök Börini de, balanı da öltirmek boladı. Biraq... analıq Kök Börü balanı aman alıp şıǵıp, Altay tawınnı adam ayaǵı baspaytın түkpirine alıp ketip asıraydı. Ol balanı öziniñ apanında ösirip, er jetkizip, әlgi baladan он bala tuwadı. Analıq Böriniñ bul balaları birte-birte үlken elge aynalıп, özdi-özi bölek taypaǵa aynaladı. Analıq Böriniñ кемтар baladan tuwılǵan он ulınnı birin Aşın деп атаған eken. Bul – asa qayırımıdı Börü degen maǵına beredi. Ol öziniñ keremetтей aқıldılıǵıмен basqalardan erekşe bolǵandıqtan, onı ruw bassısı etip qoyadı. Endi ol öziniñ Börü anasınıñ qaydan şıqqanın көrsетetin belgi retinde qaqpа aldına altınnan jasalǵan Börü basın tuw etip ilip qoyadı. Ejelgi түrki biylewşileri basqa eldin elşilerin oсы Börü bası beynelengen tuwǵa тіze бүgip qurmet көrsетkennen keyin ğana qabıldaytın болған.

(«Kazaqtıñ miyftik әңgimeleri» kitabınan)

Ejelgi түrkilerdin ruwxaniy-mәdeniy ömirinde erekşe orın alatin bөri totemi mıqtılıq pen biylikti paş etetin, jer men öristi күzetuwşı küş болıp sanaladı. Oǵızdardın ejelgi «Qorqıt Ata kitabı» dastanında «Börü көrсең – jaqsılıq» degen мәtel de bar.

Екінші Түркі қағанатын орнатушы ел төресі Qutluǵ қағанның ескерткіш кешенінде төрт birdey bөritas qoyılǵan. Eскерткіш көкке ulıǵan qasqırdın keypinde көrinis таpқан.

БАРЫС

Ирбіс – қар мысығы ұғымын білдіретін моңғол тіліндегі ақ барыстың атауы. Тывалар оны «ирбіш», қырғыздар «илбирс» десе, ал қазақша «ілбіс» аталады.

Ілбіс – ақ барысқа табыну ежелгі скиф-сақ дәуірінен бастап кездеседі. Үлкен аумақты алып жатқан Алтай-Саян таулы жүйесіндегі ежелгі жартаста қанатты ілбістің суреттері бейнеленген. Моңғол, хакас, тыва және алтай халықтарының ұғымында бұл аң Көктің Жердегі өкілі ретінде арғы тек-тотем әрі әулеттің киесі саналады.

IX ғасырдағы Бұлғария мемлекетінің астанасы Бұлғар қаласының таңбасында жортып келе жатқан барыс бейнеленген. Еділ бойында Бұлғария мемлекетін құруға қатысып, абыройы асқан тайпаның бірінің атауы «Барсил» болған, ол «барыс елі» деген ұғымды білдіреді.

Түркі-моңғолдық мүшелдік күнтізбеде арнайы Барыс жылы орын алған. Түркі халықтарының сенімі бойынша бұл жыл барынша сәтті болып есептеледі.

Скиф-сақ аң стилінде жасалған зергерлік бұйымдарда қанатты барыстар мол кездеседі. Барыстың қанатты болуы оның киелі екендігінің нышаны болып табылады. Шиыршық атқан барыстың құйрығы өзіне деген мығымдылықты, азуын ырсыта бейнеленуі еркіндік пен айбындылықты, сондай-ақ өзіне мықты қорған болатынын білдіреді. Қанаты – киелі қасиетін айғақтайды.

Ежелгі ата-баба танымы мен кие тұту дәстүрі тәуелсіз Қазақстан жағдайында да өз жалғасын тауып, мемлекеттік, аймақтық және қалалық таңбалардың негізі болды.

БҮРКІТ

Түркі халықтары бүркітті киелі құс деп санаған. Түркілердің ұғымында құстар жоғарғы дүниенің өкілі болып табылады. Құстың мифологиядағы басты көрнектілігі – оның қанаты. Қанаттың өзі жеке тұрып-ақ та құсқа телінеді.

«Тотемдік аң-құс немесе жануар біздің арамыздан кеткен алғашқы ата-бабаның мәңгі тірі бейнесі», – дейді дінтанушы ғалым С.А.Токарев. Сондықтан бүркіт атауы кейбір тайпаның атына да, ұранына да айналған. Бұған алтайлықтардағы дьуртаг (бүркіт), хакастың бюрют (бүркіт) тайпалары дәлел.

Орталық Моңғолиядағы Күлі-Чұр ғұрыптық кешенінде табылған тақтатаас бетінде қанатын қомдаған екі бірдей тұйғын (грифон) құстың бейнесі қашалып салынған.

BARIS

İyrbis – qar mısıǵı uǵımın bildiretin moǵol tilindegi aq barıstıń ataıwı. Tıvalar onı «ıyrbış», qırǵızdar «ilbirs» dese, al qazaqşa «ilbis» ataladı.

İlbis – aq barısqa tabınuw ejelgi skiyf-saq dawirinen bastap kezdesedi. Ülken awmaqtı alıp jatqan Altay-Sayan tawlı jüyesindegi ejelgi jartasta qanattı ilbistıń süwretteri beynelengen. Moǵol, xaqas, tıva jәne altay xalıqtarınıń uǵımında bul ań Köktiń Jerdegi ökili retinde arǵı tek-totem әri әwlettiń kiyesi sanaladı.

IX ǵasırdaqı Bulǵariya memleketiniń astanası Bulǵar qalasınıń tańbasında jortıp kele jatqan barıs beynelengen. Edil boyında Bulǵariya memleketin quruwǵa qatısıp, abıroyı asqan taypanıń biriniń ataıwı «Barsıyl» bolǵan, ol «barıs eli» degen uǵımdı bildiredi.

Türki-moǵoldıq müşeldik күntizbede arnayı Barıs jılı orın alǵan. Türki xalıqtarınıń senimi boyınşa bul jıl barınşa sәtti bolıp esepтелеdi.

Skiyf-saq ań stiyinde jasalǵan zergerlik buyımdarda qanattı barıstar mol kezdesedi. Barıstıń qanattı boluwı onıń kiyeli ekendiginiń nışanı bolıp tabıladı. Şiyırşıq atqan barıstıń quyrıǵı özine degen mıǵımdılıqtı, azuıwın ırsıyta beynelenuwi erkindik pen aybındılıqtı, sonday-aq özine mıqtı qorǵan bolatının bildiredi. Qanatı – kiyeli qasiyetin ayǵaqtaydı.

Ejelgi ata-baba tanıımı men kiye tutuw дәstüri tәwelsiz Qazaqstan jaǵdayında da өз jalǵasın tawıp, memlekettik, aymaqtıq jәne qalalıq tańbalardıń negizi boldı.

BÜRKİT

Türki xalıqtarı bürkitti kiyeli qus dep sanaǵan. Türkilerdiń uǵımında qustar joǵarǵı dünüyenıń ökili bolıp tabıladı. Qustıń miyfologiyadaǵı bastı körnektiligi – onıń qanatı. Kanattıń özi jeke turıp-aq ta qusqa telinedi.

«Totemdik ań-qus nemese janwar bizdiń aramızdan ketken alǵaşqı ata-babanıń мәңgi tiri beynesi», – deydi dintanuwşı ǵalım S.A.Toqarev. Sondıqtan bürkıt ataıwı keybir taypanıń atına da, uranına da aynalǵan. Buǵan altaylıqtardaǵı durtag (bүrkıt), xakastıń biyuryut (bүrkıt) taypaları дәlel.

Ortalıq Moǵoliyadaǵı Kүli-Çur ǵurıptıq keşeninde tabılǵan taqtatas betinde qanatın qomdaǵan eki birdey tuyǵın (griyfon) qustıń beynesi qaşalıp salınǵan.

Саха халқының ұлттық сенімінде қырандарды атуға болмайды. Егер қыран саханың үйіне келіп қонатын болса, оны тамақтандыруға, ал өлтіріп алса, жерлеуге міндетті. Егер кімде-кім қыранды өлтірсе, сол адамның туысқандары өледі деген сенім бар.

Қазақ халқы да бүркітті кие тұтып, қасиетті құс ретінде қастерлеп, «дала сермендесі», «көк киесі», «аспан перісі», «қанаттылар ханы» деп құрметтейді. Бүркіт – жыртқыш құстардың ең күштісі. Бүркіт Күн-құдіреттің жер бетіне билік жүргізіп жүрген рухы деген нанымнан шыққан.

Қыран-бүркітке қатысты біршама зерттеулер арғы қазақта қарақұс тотемизмінің болғандығынан көрініс бере отырып, оның киелік құдіретіне бас идірген. Ондай қадір тұту ежелгі түркілік рәміздер ретінде көрініс береді. Екінші Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы, «көк түріктің көк семсері» атанған атақты батыры Күлтегіннің тәжінің маңдайында тұйғынның бейнесі бар. Бүркіт бейнесі басқа да ескерткіштерде жиі кездеседі.

ТАСБАҚА

Біздің дәуіріміздің бірінші мыңжылдығында пайда бола бастаған алып тасбақалар Түркі қағанатында да VI-VIII ғасырлардағы бүгінгі Моңғолия аумағында орнатылған Көс-Толғай, Бұғыты, Қарагөл, Идер, Шивет Ұлан, Онгин, Күлтегін, Білге қаған жазба ескерткіштерге тастұғыр ретінде қашалып қойылған.

Түрік зерттеушісі Чингиза Әлизмаздың пікірі бойынша, ежелгі түркі бітіг жазбалары Шығыс Түркі (кейінірек Ұйғыр) қағанатында тасбақа үстіне тікелей баған түрінде орнатылған. VIII ғасырда орнатылған Теркін бағаны (Теркінгөл өзені бойынан табылған) да осындай тасбақалы ескерткіш.

Ежелгі түркілердің байқампаз болғаны сезіледі. Олар табиғаттан қорқып, одан тығылған жоқ – керісінше, оның құпиясын тануға тырысты. Осылайша олардың өзіне тән әлемі қалыптасып, танымдары түзілді. Түркілер адамға қажетті қабілет пен қасиетті табиғаттан, хайуандар тұлғасынан іздеп тапты, сөйтіп, өзіндік мәдени-танымдық тәрбие қалыптасты. Сондықтан да көшпелі түркілерге тән еліктеу мен тәрбиелік көздер жан-жануарлардың тұлғасы мен қабілетінен табылды. Тасбақа мәңгілік пен тұрақтылықтың белгісі болып саналады.

Saxa xalqının ulttıq seniminde qırandardı atuwğa bolmaydı. Eger qıran saxanın üyine kelip qonatin bolsa, onı tamaqtandıruwğa, al öltirip alsa, jerlewge mindetti. Eger kimde-kim qırandı öltirse, sol adamnıñ tuwısqandarı öledi degen senim bar.

Qazaq xalqı da bürkitti kiye tutıp, qasiyetti qus retinde qasterlep, «dala sermendesi», «kök kiyesi», «aspan perisi», «qanattılar xanı» dep qurmetteydi. Bürkit – jırtqış qustardıñ eñ küstisi. Bürkit Kün-qudirettin jer betine biylik жүргізіп жүрген ruwxı degen nanımnan şıqqan.

Qıran-bürkitke qatıstı bırşama zertteuler arğı qazaqta qaraqus totemiyzminin bolğandıǵınan körinis bere otırıp, onıñ kiyelik qudiretine bas iydirden. Onday qadir tutuw ejelgi türkilik rämizder retinde körinis beredi. Ekinşi Şıǵıs Türik qağanatı әskeriniñ bas qolbasşısı, «kök türiktin kök semseri» atanğan ataqtı batırı Külteginin tәjiniñ mañdayında tuyǵınnıñ beynesi bar. Bürkit beynesi basqa da eskertkişterde jiıy kezdesedi.

TASBAQA

Bizdin дәwirimizdin birinshi mınjıldıǵında payda bola bastaǵan alıp tasbaqalar Türik qağanatında da VI-VIII ǵasirlardaǵı бүgingi Moңǵoliyya awmaǵında ornattılğan Kös-Tolǵay, Buǵıtı, Qaragöl, İyder, Şiyvet Ulan, Ongiyn, Kültegin, Bilge qağan jazba eskertkişterge tastuǵır retinde qaşalıp qoyılğan.

Türik zerttewşisi Çiyngiyza Әliyalmazdın pikirini boyınşa, ejelgi türki bitig jazbaları Şıǵıs Türik (keyinirek Uyǵır) qağanatında tasbaqa üstine tikeyte baǵan türinde ornattılğan. VIII ǵasırda ornattılğan Terkin baǵanı (Terkingöl özeni boyınan tabılğan) da osınday tasbaqalı eskertkiş.

Ejelgi türkilerdin bayqampaz bolǵanı seziledi. Olar tabiyǵattan qorqıp, odan tıǵılğan joq – kerisinşe, onıñ qupiyyasın tanuwğa tırıstı. Osılayşa olardıñ özine tән әlemi qalıptasıp, tanımdarı түzildi. Türkiler adamǵa qajetti qabilet pen qasiyetti tabiyǵattan, xaywandar tulǵasınan izdep taptı, söytip, özindik мәдени-танымдық tәрбие qalıptastı. Sondıqtan da köşpeli türkilerge tән eliktew men tәrbiyelik közder jan-janwarlardın tulǵası men qabiletinen tabıldı. Tasbaqa мәңgilik pen turaqtılıqtıñ belgisi bolıp sanaladı.

ТӘРБИЕ – БІЗГЕ АМАНАТ

UPBRINGING IS PRECEPT FOR US

- *Бүгінгі жас ұрпақ, түркілердің киелі тотемі – бөрінің айбарлығы мен қайсарлығы, қырағылығы мен еттілігі, тегіздегі шымыр дене пішіні және қарсыласына көрсететін айлалылығы мен қаһарлығы бейнесінде тәрбиеленуі тиіс. Жастар тұлғасының бағыты: ерекше қасиетті, сұлу да сылбатты тұлғалы болу, елінің қамқоры, ел қорғау, намыс, батырлық, жінезі: қаратайым, парасатты, ақылды, жігерлі, «Мен» басқару әңімесі: бір сөзді, ұстамды, принципшіл, шыдамды, қайырлыды, қайсар болу.*
- *Түркіт – киелі құс. Табалардан «Түркіт – көк Мәңгі» деген сөз қалған. Бүгінгі жас ұрпақ, түркіттей қыяға қанатын салмақ, білім алып, парасат-ақылмен, айбынды күшімен, ерен еңбегімен биік асманға бағындырады деген сенім бар.*
- *Ел болашағы – жастардың жінез-құнды тау шатқалында, қарлы-мұзды аймақтарда өмір сүретін, ширақ, қимылдайтын, өздінен ешкілеге тиіспейтін, бірақ, ақысын да жібермейтін барыс сияқты батыл, жан-жағын жімі байқайтын қырағы, етті әрі сезімтал болуы абзал.*
- *Жасырлар бойы түркілерге таңсық болған «Тасбақа» бейнесі – жіер бетіндегі табиғатты қорғаушы құш. Тасбақа тотемі арқылы жастарды сабырлылық пен табандылыққа, кеңдік пен қиын сәтте өзін-өзі қорғауға тәрбиелеу – түркілік ұстаным. Түркіт – құс патшасы, барыс – аң патшасы, бөрі – дала иесі, тасбақа – жіер патшасы. Бүгінгі жас ұрпақ, өз елінің, кең даласының «тұлға-патшасы» болып тәрбиеленуі тиіс.*

- *Contemporary young generation must be brought up on the base of holy totem of the Turks in the image of wolf, ferocious, vigilant, persistent, agile, furious, strong as an iron and a smart animal which can resist the enemy. The main tendencies of young people's becoming personalities and mature are: to be noble, worthy, to have a beautiful and slender figure, to take care of his/her country, to be ready to defend his native land, to be ambitious, courageous, to be a simple, sober-minded, smart, energetic person, to have his own "D": to be a man of principle, reliable, restrained, tolerant, merciful, strong-willed.*
- *Golden eagle is a holy bird. Our ancestors said: "Golden eagle is the Lord of Heaven". There is a belief that the contemporary young generation will be educated and fly high into the air like a golden eagle and subjugate high tops with their unique work, valorous force, common sense and rational mind.*
- *The future of the country is its youth and they must be courageous, watchful, vigilantly observing, agile and sensitive as a snow leopard who lives in a mountain gorge, snow-icy regions and who does not touch anyone on its own and he does not lose anything which belongs to him.*
- *Within many centuries the image of "Tortoise" which provoked the Turkic people's curiosity always embodied the power which protected the earth. The upbringing of youth on the base of the Tortoise totem is the Turkic position as it teaches to be tolerant and firm, and to be able to protect yourself in difficult situations. Golden eagle is the king of birds, snow leopard is the king of animals, she-wolf is the king of the steppe, tortoise is the king of the earth. And contemporary young generation must be brought up as "a person is the king" of a wide steppe and their land.*